

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д. 10.14.501 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 811.161 (575.2) (043.3)

ЭЛЧИЕВ ЖААНБАЙ

**СҮЙЛӨМДҮК КЕЛКИ МААНИЛЕРДИН ТИПТЕРИ
ЖАНА ТҮРЛӨРҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2015

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи - филология илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Капар Зулпукарович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Токоев Таалайбек Токтосунович

филология илимдеринин доктору, профессор
Бердалиев Абдували Бердалиевич

филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

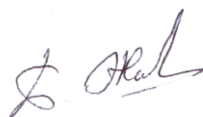
Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили кафедрасы, дареги: 720044, Бишкек шаары, Камская көчөсү, 10а.

Диссертациялык иш 2015-жылдын “30”-июнунда саат “10:00дө” К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2015-жылдын “26”-майында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
доцент

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Синтаксистин изилдөө объектиси болгон сүйлөм башка бөлүмдөрдүн объектилерине караганда ири түзүлүштө болуп, структуралык, семантикалык, функционалдык жактардан өтө көп кырдуу бөтөнчөлүктөрдө колдонулуучу, адамдар арасында пикир алышууну тейлөөчү негизги тилдик бирдик болгондуктан, синтаксис илими байыртадан бери эле ар тараптан иликтенип, жалпы касиеттери аныкталып келгени менен, анын негизги объектиси болгон сүйлөм дүйнөлүк тил илиминде талашсыз аныктамага дагы деле ээ боло элек. Кийинки учурларда тилчи окумуштуулар тилдик негизги бирдик болгон сүйлөмдүн формалык-грамматикалык курулушун гана эмес, анын семантикалык жана коммуникативдик-прагматикалык жактарын биримдикте изилдөө зарылдыктарын белгилешүүдө. Түрдүү түзүлүштөрдө уюшулуп, өтө көп кырдуу функцияны аткарган бул тилдик бирдикти лингвисттер ар тараптан комплекстүү изилдөөсүз анын табиятын жеткиликтүү ачып берүүгө мүмкүн эместигин көрсөтүшүүдө. Мындай негиздеги пикирлерди билдирген жана сүйлөмдү мазмундук аспектилерде изилдөө иштерин жүргүзгөн швейцариялык, чехиялык, англиялык, франциялык, германиялык, орусиялык окумуштуулардан Ш.Балли, Ф.Данеш, П.Сгалл, В.Матезиус, Э.Бенвенист, Джон Лайонз, А.Бейкер, Клод Ажеж, Ф.Кифер, И.И.Мешанинов, Т.П.Ломтев, В.Г.Гак, Е.В.Падучева, Н.Д.Арутюнова, В.А.Белошапкина, О.И.Москальская, Ю.С.Степанов, В.А.Звегинцев, Г.А.Золотова, Н.Ю.Шведова, Д.Н.Шмелев, Т.В.Шмелева, В.К.Богданов, А.В.Бондарко, Б.А.Плотников, М.В.Никитин, И.П.Сусов, И.И.Ковтунова, О.А.Крылова, Г.В.Колшанский ж.б. атоого болот. Алар сүйлөмдүн семантикалык, коммуникативдик-прагматикалык, логикалык, психологиялык өңүттөрдө аткарылган илимий эмгектерди жаратышып, семантикалык, коммуникативдик синтаксистердин илимий-теориялык негиздеринин, жоболорунун калыптанышына өз салымдарын кошушкан. Бул багытта И.Х.Ахматов, А.Жапаров, А.И.Иманов, С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, А.Б.Бердалиев, С.Н.Абдуллаев, А.Н.Нурманов, Б.Ш.Усубалиев, К.З.Зулпукаров, К.Т.Токтоналиев, Т.Т.Маразыков, Т.Т.Токоев ж.б. тарабынан айрым түрк тилдеринин фактылык материалдарынын негизинде да илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Бул диссертациялык изилдөөдө кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн семантика-функциялык табиятын семантикалык, коммуникативдик, прагматикалык, логикалык, психологиялык өңүттөрдө изилдөөлөрдүн негизинде маалым болгон бөтөнчөлүктөрүн, тактап айтканда, анда камтылган келки маанилердин берилүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого, аларды өз ара типтерге жана түрлөргө ажыратып классификациялоого, сүйлөмдү мындай негизде изилдөөнүн жана окутуунун зарылдыгын белгилөөгө аракет жүргүзүлдү.

Иштин темасын тандоо, биринчиден, кыргыз тилинин семантикалык синтаксиси изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бөлбөй жаткандыгы, анын мазмуну жана турпаты ачылбагандыгы менен, экинчиден, семантикалык синтаксистин

түзүүчүлөрүнөн болгон сүйлөмдүк келки маанилердин айкындалбагандыгы менен, үчүнчүдөн, мазмундук синтаксистин жалпы сүлпөтүн жана ички маани-маңызын уюштурган каражаттардын талданбагандыгы менен, төртүнчүдөн, сүйлөмдүн мазмундук, коммуникативдик, прагматикалык, логикалык жана психологиялык өзөгүн түзгөн предикаттын семантикалык түрлөнүшү толук сыпатталбагандыгы менен, ошондой эле, бешинчиден, сүйлөмгө мүнөздүү болгон келки маанилердин өзүнчө объект катары иликтене электиги менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн жалпы илимий жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Эмгек жекече демилге менен аткарылып, мамлекеттик тилди жана анын теориясын өнүктүрүү программаларына шайкеш келет.

Диссертациялык иштин максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты сүйлөмгө мүнөздүү келки маанилердин типтери менен түрлөрүн, алардын уюшулуу, туюнтулуу жолдорун жана жаралуу булактарын аныктоо болуп эсептелет. Бул максаттын ишке ашышында төмөнкүдөй негиздеги милдеттердин аткарылышы талап кылынды:

- сүйлөмдүк мазмунду жана келки маанилерди изилдөөнүн чен-өлчөмдөрү менен принциптерин аныктап алуу;
- сүйлөмдүн изилденишиндеги грамматикалык, семантикалык, коммуникативдик, прагматикалык, логикалык, психологиялык көрсөткүчтөрдү биримдикте, ички байланыштарда талдап чыгуу;
- келки маанилердин типтери менен түрлөрүн аныктоодо контексттин, интонациянын, басымдын, учурдагы кырдаал-жагдайдын ролдорун, алардын берилүү бөтөнчөлүктөрүн аныктоо;
- сүйлөмдүк келки маанилердин өз ара типтерге жана түрлөргө ажыратылыш критерийлерин негиздөө;
- маанилик типтерди ич ара классификациялоо;
- маанилик түрлөрдү адресанттын таанымына, адресат менен болгон катыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык топторго бөлүштүрүү;
- сүйлөмдүн келки маанилеринин чагылдырылышын шарттоочу тилдик бирдиктер менен каражаттарды аныктоо жана белгилөө;
- маанилик типтердин да, түрлөрдүн да өз ара окшош жана айырмалуу жактарын көрсөтүү;
- келки маанилердин функционалдык стилдин түрлөрүндө колдонулуу чектерин белгилөө;
- маанилик түрлөрдүн колдонулуу алкагын, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда келүү бөтөнчөлүктөрүн аныктоо. Бул милдеттер бизге белгилүү болгон адабияттарда аталган өңүттөрдөн бул учурга чейин каралбаган эле.

Изилдөөнүн теориялык натыйжаларынын жаңылыктары катары: 1) сүйлөмдө келки маанилердин болорун негиздөөнү; 2) алардын сүйлөмдөгү мазмунун предикаттык семантиканын чегинде түрлөө жана топтоштуруу зарылдыгын аргументтөөнү; 3) сүйлөм менен айтымдын жалпылык-айырмачылыктарын аныктоодо лингвистикалык эмес факторлордун (шарт-

жагдай, убакыт, орун, себеп-максат, адресат-адресанттын жашы, тажрыйбасы, билими, мүдөө-талаптары, жаңсоо-ымдоолору, интонациясы ж.б.) таасири менен ролунун кенен көрсөтүлүшүн; 4) кырдаалга ылайык сүйлөмдүк келки маанилердин жаралышында предикаттык функцияда келген сөз түркүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрү белгиленип, этиштик предикаттарды он бир, атоочтук предикаттарды он төрт түргө ажыратуу зарылдыгынын да иликтенишин; 5) сүйлөөчүнүн (адресанттын) сүйлөм маанисин туюнтуудагы эксплициттик жана имплициттик позицияларынын жиктелишин; 6) келки маанилердин ич ара типтерге жана түрлөргө (оң-терс, предметтик-коннотативдик, нейтралдуу-субъективдүү ж.б.) ажыратылышынын негизги принциптеринин жана критерийлеринин иштелип чыгышын; 7) бул семантикалык топторду айырмалап сыпаттоодо угуучунун (окуучунун, адресанттын) жекече бөтөнчөлүктөрүн эсепке алуу талабынын аныкталышын көрсөтүүгө болот.

Иштин практикалык мааниси. Өтө көп кырдуу негизги тилдик бирдик болуп эсептелинген сүйлөмдү мазмундук аспектилерден изилдөө, андагы келки маанилердин берилишин, алардын түрлөнүшүн, пикир алышуудагы ролун өздөштүрүү практикалык чоң мааниге ээ. Ошондой эле эмгектеги тилдик материалдарды ЖОЖдордун филология факультеттеринде окутулуучу морфология, синтаксис, семантикалык синтаксис, стилистика, кеп маданияты, көркөм текстке тилдик талдоо предметтерин өтүүдө пайдаланууга, өзүнчө атайын курс түрүндө окутууга мүмкүн. Сүйлөмдүн мазмундук уюшулушун изилдеген жана үйрөткөн семантикалык синтаксис менен коммуникативдик-прагматикалык синтаксисти ЖОЖдордун филология адистиктеринде окутуу, андан кийин орто мектептердин окуу программаларына киргизүү – келечектин иши. Ансыз тил илиминин синтаксис бөлүмүнүн окутулушу бөксө болуп калгандай туюлат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- ар кайсыл сүйлөмдө, же айтымда пикир алышуу өзгөчөлүктөрүн, адресант менен адресанттын жекече бөтөнчөлүктөрүн (жашын, тажрыйбасын, билимин, статусун, мүнөзүн, мүдөө-талабын, маанайын ж.б.), адресанттын мамилесин, абалын шарт-жагдайга ылайык көмүскө түрдө туюнтуучу келки маанилердин камтылары;
- ал келки маанилердин ич ара типтерге жана түрлөргө ажырашы; маанилик түрлөрдүн сөзсүз түрдө кайсыл бир маанилик типтердин тутумунда келери;
- келки маанилерди түрлөргө ажыратуунун жана топтоштуруунун предикаттык семантикага багынычтуулугу;
- татаал сүйлөмдүк структурада уюшулган сүйлөмдөрдө келки маанилердин бир же бир нечесинин камтылышы;
- келки маанилерди туюнтуучу тилдик бирдиктер менен каражаттардын лексика-семантикалык, контекстуалдык ыктарда уюшулары;
- келки маанилердин типтеринин да, түрлөрүнүн да чагылдырылышында кайсыл бир конкреттүү тилдик бирдик же каражат эмес,

сүйлөм тутумуна кирген сөздөрдүн лексикалык маанилеринин негизги ролдо турары;

- мындай маанилердин айкын берилишиндеги интонациянын, айрым сөздөр менен мүчөлөрдүн көмөгү белгиленип, булардын бир типтен экинчи типке, бир түрдөн экинчи түргө өткөрүп жиберүүдөгү кызматы маанилүү экендиги иште далилденет.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Теманы тандоо, материал жыйноо, иргөө, топтоштуруу жана аны сыпаттоо изилдөөчү тарабынан жекече аткарылды. Иштин мазмуну жана натыйжалары басмадан авторлошсуз чыгарылды.

Иштин апробациясы. Диссертациянын жалпы мазмуну 2002-жылдан бери ар кайсыл учурларда КУУда профессор А.Жапаровдун 80 жылдыгына, ОшМУда доцент А.Сыдыковдун, профессорлор Ж.Шериев, К.Матикеевдердин 70 жылдыктарына байланыштуу өткөрүлгөн илимий-теориялык конференциялардын, “Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилинде” республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдарында жарыяланган.

ОшМУнун кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин 5-курсунун студенттерине “Семантикалык синтаксис” предмети боюнча лекция түрүндө окутулуп келе жатат.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Иштин жалпы мазмунуна тиешелүү “Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү” деген аталыштагы окуу-усулдук колдонмо, “Сүйлөмдүн келки маанилери, типтери жана түрлөрү” деген диссертациянын мазмунун камтыган монография басмадан чыккан. Мындан тышкары, иштин мазмунуна байланыштуу КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган басылмаларда 26 илимий макала жарык көргөн.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, 4 главадан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү – 350 бет.

ИШТИН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө диссертациянын мазмунуна жалпы мүнөздөмө берилүү менен изилдөөнүн актуалдуулугу, максат, милдеттери көрсөтүлүп, иштин илимий жаңылыктары, коргоого коюлуучу жоболору, теориялык жана практикалык маанилери, методологиялык негиздери, апробацияланышы ж.б. белгиленди.

I глава “Семантикалык синтаксистин баштапкы идеяларына жана синтаксистин концептуалдык салааларына мүнөздөмө” деп аталып, мында түшүнүк категориялары аркылуу синтаксисти сыпаттоо, тилдерди “мааниден туюнтуучу каражаттарына карай” сыпаттоо принциптери, Л.В.Щербанын активдүү жана пассивдүү грамматикасы, локалисттик синтаксистик теория, синтаксистик парадигма жана генеративдик синтаксис, тыгыздык

түзүүчүлөрдүн (байланыштардын) синтаксиси, позициялык синтаксис, семантикалык синтаксис, коммуникативдик синтаксис жөнүндө негизги теориялык жоболорго, бул багыттарда эмгектенген окумуштуулардын пикирлерине обзордук маалыматтар берилди жана ар бири өзүнчө параграф түрүндө каралды.

1.1. Түшүнүк категориялары аркылуу синтаксисти сыпаттоо маанилери. Аң-сезимде түшүнүк категориялары (понятийные категории) болот. Булар жөнүндө биринчи болуп Отто Есперсен айткан. Анын ою боюнча, синтаксистик категориялар менен катар, алардан тышкары жана алардын артында турган, ар бир тилдин түзүлүшүнө багынган категориялар жашайт. Булар – тилдик эмес категориялар, бар тилдердин айрым жөнсүз фактыларына баш ийбейт, универсалдуу мүнөздө жашап, даана жана ачык көрүнбөгөнү менен, бүткүл тилдерге тиешелүү (1958, 57-58- бб.).

Грамматикалык категориялар түшүнүк категорияларынын чачыраган көлөкөлөрү, же симптомдору катары кызмат кылат. Грамматикалык кубулуштун артындагы түшүнүк Канттын “өзүндөгү нерсеси” (“вещь в себе”) сыяктуу аңдалбаган, көрүнбөгөн түрдө жашайт. Буларды изилдөө универсалдык грамматиканы түзүүгө негиз болот (60-б.). Бул идеяны И.И.Мещанинов андан ары өнүктүрөт.

И.И.Мещанинов: “Түшүнүк категориялары конкреттүү коомдук чөйрөдө бар түшүнүктөрдүн тил аркылуу берилишин туюнтат. Алар тилдин жардамы менен сыпатталбайт, бирок тилде, тилдин лексикасы менен грамматикалык түзүлүшүндө айкындалат. Тилдеги синтаксистик, же морфологиялык формага ээ түшүнүк категориялары грамматикалык категориялар болуп калышат” – деген (1978, -196-б.). Түшүнүк категорияларына бул окумуштуу **субъект, предикат, атрибут, тике жана кыйыр объект, предметтүүлүк, атрибутивдүүлүк** ж.б. кошот. Бул категорияларды А.В.Бондарко аң-сезимдин да, тилдин да категориялары болот деп эсептейт (2002, -80-86 бб.).

С.Д.Кацнельсон да түшүнүк категориялары тууралуу айтып, буларга аракеттенүүчү (агенс), таасирлентүү (фактивдүүлүк), таасирдин объекти, ээлөө объекти, куралдуулук (орудийность), мейкиндикте ташуу/орун алмаштыруу ж.б. маанилерди ыйгарат (1971, 9-10 бб.). Түшүнүк категориялары ой-туюмда жашайт. Алар тажрыйбанын жыйынтыгы катары кызмат кылышат. Ошондой эле грамматикалык категорияга өтүшү мүмкүн, бирок атайын “тышталбастан” тилдин семантикасында берилиши да ыктымал. Б.А.Серебренников түшүнүк категориясын грамматикалык категориялардан баалуу жана туруктуу деп эсептейт. Көп морфологиялык категориялар өзгөрүлүп, жоголуп отурат. Ал эми түшүнүк категориялары дайыма жашайт жана бардык тилдерде болот деп карайт (1976, 13-16 бб.). Бул идеялар да семантикалык синтаксистин баалуулугун, сүйлөмдүк келки маанилерди изилдөөнүн зарылдыгын негиздөөгө өбөлгө болот.

1.2. Тилдерди “мааниден туюнтуучу каражаттарына карай” сыпаттоо принциби. Европа лингвистикасы классикалык грек, латын

грамматикаларынын негизинде жана таасиринде пайда болгон. Ал тилдер синтетикалык мүнөздө, ал эми азыркы роман, герман тилдеринде аналитизм үстөмдүк кылып, булар грек “калыбына” сыйбай калган. Биринчилерден болуп француз лингвисти Фердинанд Брюно **семантиканын синтаксистеги ролунун зарылдыгын** өзгөчө белгилеген. Ал тилдин нагыз маани-маңызын, бүт боекторун, ыраатсыздыктарын, элементтердин тынымсыз аралашып турушун татаал биримдикте жана бүтүндүктө изилдөө зарылдыгын, аны жөнөкөйлөтүп, үзүп-созуп жана сызгычка салып жалган илим катары иликтебөө керектигин айткан. Аналитикалык тилдерди бул окумуштуу өзүнүн “Ой жана тил” деген эмгегинде идеялардын берилишине карап изилдөө зарылдыгын айтат. Бул эмгектин “Аныктык жана анык эместик”, “Жандуулук жана жансыздык”, “Сан (эсеп)”, “Мүнөздөмө” ж.б. бөлүмдөрүндө тилдик каражаттарга семантикалык-лексикалык сыпаттоо жүргүзөт (Бул жөнүндө: Б.А.Серебренников. 14-15-бб.).

В.М.Жирмунский Ф.Брюнонун теориясын грамматикалык анализдин “мааниден туюнтуучу каражаттарга карай” принциби аркылуу аткарылган эмгек катары баалайт. Бул идеянын О.Есперсендин теориясына жакын экендигин белгилейт жана аны кубаттайт (1965, 17-б.).

Ф.Брюнонун теориясына К. де Бур (Франция), В.Дорошевский (Польша), И.Леков (Болгария), Ч.Филлмор (АКШ) ж.б. лингвисттердин ой-пикрилери жакын жана аны өнүктүрөт (бул жөнүндө: К.З.Зулпукаров. - 1994, 89-91-бб.). Алардын эмгектеринде грамматикалык категорияларды семантикалык негизде изилдөөнүн башкы жоболору иштелип чыккан.

1.3. Л.В.Щербанын активдүү жана пассивдүү грамматикасы жөнүндө. Л.В.Щерба өзүнүн “Преподавание иностранных языков в средней школе” аттуу изилдөөсүндө (1947, 84-88-бб.) активдүү жана пассивдүү грамматика жөнүндө идея сунуштаган. Анын ою боюнча, пассивдүү грамматика тилдин түзүүчү элементтеринин кызматын жана маанисин тышкы формасына, турпаттык биримдигине карап изилдейт, ал эми активдүү грамматика ойлоого негизделет, ал анализди мазмундук-семантикалык биримдиктен аларды уюштуруучу формага, сырткы турпатка карай жүргүзөт. Активдүү грамматиканы бул окумуштуу “идеологиялык” деп да атаган.

Активдүү жана пассивдүү грамматика бири-бирин толуктайт. Активдүү грамматика сүйлөөчү менен жазуучунун, маалымдоочунун позициясын чагылдырат. Пикир билгизүүчү өз оюн, каалоосун, максат-мүдөөсүн, талабын ж.б. билдирүү үчүн ойкампасындагы семантикалык ассоциативдик чөйрөдөн жагдайга ылайык тилдик бирдиктерди, каражаттарды издейт, иргейт, табат жана колдонот. Пикирди уюштуруу семантикалык топторго карата жана булардын негизинде жүргүзүлөт. Мында ойду, пикирди билгизүү мазмундан турпатка карай жүрөт. Ал эми пассивдүү грамматика тындоочу менен окуучунун позициясына, кабылдоосуна байланыштуу. Мында түшүнүү тигил же бул форманын, тилдик каражаттын маанисин аныктоого багытталат. Пикир кабылдоочунун позициясы турпаттан мазмунга карай ишке ашат. Угулган же окулган текст дискурстук кубулуш катары тилдик каражаттарды өзүндө камтыйт. Анын мазмунун өздөштүрүү кеп аракетинин катышуучусунун

формадан мааниге карай ой жүгүртүүсүн талап кылат (Л.В.Щерба. - 1974, 56-б.).

Активдүү грамматика семантикалык синтаксистин түзүүдө чоң өбөлгө болгон.

1.4. Локалисттик синтаксистин жоболорунан. Вербалдык коммуникация бир нече алкакта жүргүзүлөт. Сүйлөөчү менен жазуучу тил системасынын өзөгүн (ядросун) түзөт. Кеп аракетин мейкиндик-убакытта аткарылат. Мейкиндик-убакыттын борборун пикир билгизүүчү түзөт. “Мен” борборун түзгөн тегеректин ичинде үч алкак болот. Кеп аракетинин баштапкы координаталарын “мен - буер - азыр” училитиги уюштурат. Бул үчилтик эң алгачкы “мен – мен эмес” дихотомиясына барып такалат жана андан ажырап чыккан. Бул дихотомияда сүйлөөчү өзүн угуучуга, бүт адамзатка, айлана-чөйрөгө, ааламга карама-каршы коет. Бул дихотомия диахрондук да, синхрондук да (өтмүштөн учурга, учурдан келечекке карай) мүнөздө жашайт. Ошондой эле ал бүткүл синтаксистик категориялардын, маанилердин, маалыматтардын түпкү, эң жалпы, зарыл маани-маңызын жана законченемдүүлүктөрүн аныктайт (Караңыз: Степанов Ю.С. – 1975, 136-142-бб.).

Ю.С.Степановдун ушул семиосеологиялык-синтаксистик теориясы да биздин ишке түрткү берди.

1.5. Синтаксистик парадигма жөнүндө. Синтаксистик парадигма жана парадигма-синтагма түшүнүктөрү - лингвистикадагы салыштырмалуу жаңы түшүнүктөр. Сүйлөмдү типологиялык жактан анализдегенде, биз “парадигма” терминине кайрылабыз. Сүйлөмдүн парадигмасы жөнүндөгү жобо ХХ кылымдын 60-жылдары пайда болгон.

Синтаксистик парадигма идеясы “Грамматика современного русского литературного языка” (М.: Наука, 1970) аттуу коллективдүү эмгекте толугу менен ишке ашкан.

Сүйлөмдүн парадигмасы бардык түрлөрү, бөтөнчөлүктөрү менен “Русская грамматика” аттуу эмгектин экинчи томунда берилген. Мында: “Глагольные подлежащно-сказуемые предложения имеют полную восьмичленную парадигму”, - деп айтылат (245-б.). Бардык баш мүчөлөр S+P түрүндөгү бир формулага баш ийет. Субъектти (S) түзгөн каражаттар да, предикатты (P) уюштурган тилдик каражаттар да өз ара саны боюнча (жекелик, көптүк), жагы боюнча (1,2 же 3-жак), сылык-одоно түрү боюнча (2-жакта), варианттуулугу боюнча (толук/кемтик, адабий/сүйлөшүү формасы) ажыратылат.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик парадигма маселесине С.Ж.Мусаев бир топ кеңири анализ жасап, аны ар тараптуу кароо зарылдыгын белгилейт (2010, 32-б.).

Парадигматика-синтагматикалык түзүлүштөгү тилдик каражаттар (ички бөтөнчөлүктөрүнө карабай) жалпы бир каркаска же формулага баш иет. Ушуга ылайык жалпы синтаксистик семантикага ээ болот. Парадигма- синтагмада (парасинтагмада) анын мүчөлөрү изоморфтуу, окшош, бирок ички

айырмачылыктарга да ээ. Парасинтагмада сүйлөөчүнүн позициясы, жоромолу чагылдырылат. Парадигма – тандоо потенциалын өзүндө алып жүргөн көптүк. Ал ыңгайга, кырдаалга карап, сүйлөөчү тандап колдоно ала турган тилдик каражаттарды өз курамына камтыйт. Булардын ичинен маалымат берүүчү өз компетенциясына, жөндөмүнө, тажрыйбасына, жагдайга жараша мүчөнү тандай алат. (Караңыз: Зулпукаров К.З. – 1994, 110-б.).

1.6. Генеративдик (трансформациялык) синтаксис тууралуу. Сүйлөм – кеп аракетинин натыйжасы. Ал – коммуникация жараткан, маалымат берүүчү каражат. Сүйлөмдү жаратуучу эрежелердин жыйындысын Н.Хомский “генеративдик синтаксис”, же “генеративдик грамматика” деп атайт. Чексиз көп сүйлөмдөр чектүү гана эрежелердин негизинде уюшулат. Н.Хомскийдин бул идеясын башка лингвисттер да активдүү колдоого алышкан (Дж.Миллер, Ю.Галантер, К.Прибрам, Дж.Грил ж.б.).

Н.Хомскийдин негизги теориясы анын «Синтаксистик структуралар» деген эмгегинде берилген. Мындагы генеративдик синтаксис жөнүндөгү жоболор орус лингвистикасында ырааттуу улантылып, бир топ жаңы табылгалар, байкоолор менен байыган.

1964-жылы «Трансформационный метод в структурной лингвистике» деген жыйнак чыгып, андагы макалаларда генеративдик синтаксистин бир нече маселелери кенен талдоого алынат. Булардын ичинде С.Я. Фиткаловдун “Трансформации в аксиоматических грамматиках” (3-11-бб.), С.К.Шаумяндын “Трансформационная грамматика и аппликативная порождающая модель” (12-56-бб.), И.И.Ревзиндин “Трансформационный анализ и трансформационный синтез” (57-73-бб.), В.Н.Топоровдун “Трансформационный метод” (74-87- бб.), Л.Н.Засоринанын “Трансформация как метод лингвистического эксперимента в синтаксисе” (99-113-бб.) ж.б. макалалар басылып, трансформациялык синтаксистин орчундуу проблемалары сунушталган жана ал орус тилинин материалында чечмеленип берилген. Е.В.Падучева “О семантике синтаксиса (Материалы к трансформационной грамматике русского языка.) (М., 1974) аттуу эмгегинде генеративдик синтаксистин зарыл маселелерин кенен талдап берет. Кийин чыккан “Проблемы порождающей грамматики и семантики” аттуу реферативдик жыйнак (М., 1979) генеративдик трансформациялык грамматиканын негиздерин, принциптерин конкреттүү факты-материалдардын негизинде ар тараптан толук ачып бере алган.

Генеративдик синтаксис, Н.Хомскийдин ою боюнча, сүйлөөчү кеп процессинде колдонгон табигый ык-операциялардын аналогу катары кызмат кылат. Ал формалдык синтаксистик моделдерден турат. Синтаксистин бул тармагы бир нече негизги дихотомияларга таянат:

- 1) компетенция (тил билүү) – кепте колдонуу;
- 2) ички структура – сырткы структура;
- 3) базалык субкомпонент – трансформациялык субкомпонент.

Генеративдик грамматикада сүйлөөчүнүн компетенциясы, билими:
1) фонологиялык, 2) семантикалык, 3) синтаксистик болуп үч бөлүккө

ажыратылат. Булардын негизгиси – синтаксистик компонент. Калгандары синтаксиске карата чечмелөөчү кошумча кызмат аткарышат.

Кыргызстанда генеративдик грамматикага анчейин көңүл бөлүнбөй келген. Бул идеянын жактоочулары катары жердештерибизден Г.С.Зенков, С.Ж.Мусаев, К.З.Зулпукаровдорду атоого болот.

1.7. Тыгыздык түзүүчүлөрдүн (байланыштардын) синтаксисинин негиздери. Лингвистикада ушундай аталыш менен белгилүү болгон синтаксистик анализдин өзгөчө модели бар. Бул да – өзүнчө методологиялык негизи бар өңүт. Орус лингвистикалык салтта бул агымды туюнтууда “синтаксис/грамматика непосредственно составляющих”, “метод непосредственно составляющих” деген терминдер колдонулат. Биз буларды “түздөн-түз түзүүчүлөрдүн синтаксиси/грамматикасы”, “түздөн-түз түзүүчүлөрдүн методу” дебестен, тавтологияны жоюп, “тыгыздык түзүүчүлөрдүн синтаксиси/грамматикасы” деп атоону оң көрдүк.

Лингвистикалык бул салаанын башатын америкалык лингвист Л.Блумфилд XX кылымдын 20-жылдары негиздеген. Кийинчерээк бул идеяны Р.Уэллс, З.С.Харрис, Ч.Ф.Хоккет ж.б. илимпоздор өнүктүрүшкөн.

Тыгыздык түзүүчүлөрдүн синтаксиси (ТТС) жөнүндө 60-жылдары бир топ окумуштуулар эмгек жазышкан. (Хомский Н., Уленбек Э.М. ж.б.).

ТТС үчүн негизги бирдик – конструкция. Конструкция деп маани берүүчү сөздөрдүн же морфемалардын ар кандай тобун (биримдигин) айтышат. Ал бөлүктөрдөн, түзүүчүлөрдөн турат. Өзү да көлөмдүү бирдиктин бөлүгү же түзүүчүсү боло алат. ТТСте конструкция кыргыз тилиндеги “сөз айкашы”, “сөз тизмеги” терминдерине окшош, же бирдей. Ар кандай конструкция тыгыздык түзүүчүлөрдөн уюшулат. Ошондуктан синтаксистик анализди дескриптивисттер (Л.Блумфилд, Э.Сепир ж.б. лингвисттердин окуучулары) конструкциялардын тыгыздык түзүүчүлөрүн (ТТ) аныктап, ТТни “дарак” түрүндө көрсөтүшкөн. Ар кандай жуп ТТ өз көлөмүндө борбордук жана жандаш элементти жиктейт. Борбордук элемент багынычсыз, өз алдынча маанилик өзөктү түзөт. Жандаш элемент багынычтуу, өз алдынча мааниге ээ эмес. Демек, синтаксистик конструкция ядрого (борборго) жана периферияга (жакабелге) ээ.

1.8. Позциялык синтаксистин иштелиши. Орус лингвистикасында позициялык синтаксис аттуу салаа бар. Анын негиздөөчүсү – белгилүү синтаксист Т.П.Ломтев. Ал өзүнүн “Основы синтаксиса современного русского синтаксиса” деген эмгегинде (1958, 46-51-бб.) бул синтаксистин негиздерин, башкы жоболорун иштеп чыккан.

Анын ою боюнча, синтаксистин элементардык бирдиги болуп сүйлөм мүчөсү же сөз айкашы, же сөз формасы эмес, сүйлөмдүн позициялык түзүлүшүндөгү позициялык бөлүк, же орун эсептелет. Маселен, зат атоочтор жөндөмө категориясынын бардык формасын кабыл алат. Бирок тигил, же бул зат атоочтун бардык жөндөмөлөрү ал затка тиешелүү болгон бардык позицияларды ээлей албайт. Маселен, *кирүү* этишин алсак, ал барыш жөндөмөгө позиция ачат: *үйгө кир, окууга кир, ишке кир...*, бирок ушул

позицияны бардык эле зат атоочтор ээлей албайт: *Күн, Юпитер..., уй, жылкы..., диван, стул...* ж.б. Синтаксистик бирдиктин жаралышына айкашып жаткан сөздөрдүн ички семантикалык потенциалы негиз болот. Кээде өтмө маанини туюнтушуна, контексттик өзгөчөлүккө ылайык айрым тилдик бирдиктердин түшүрүлүп берилишине байланыштуу аталган позицияны ээлеп калат: *жерге кир, уйкуга кирди, жылкыга (жылкы багуучу, жылкычылык кесипке) кириптир* ж.б.

Айрым этиштер эки жөндөмөгө орун ачат. Мисалы, *түшүү, же чыгуу: автобустан (таксиден...) түш, автобуска (таксиге...) түш; автобустан (таксиден...) чык, автобуска (таксиге...) чык*. Мында чыгыш жана барыш жөндөмөлөрү бирдей орун ээлеп, бирок карама-каршы багыттарды туюнтуп жатат. Ал эми *сүттү ич, сүттөн ич; китепти оку, китептен оку* деген учурларда иш аракеттин объектиге толук тарагандыгы жана толук тарабагандыгы айкындалат. Мындай позицияларды бардык этиштер жана бардык зат атоочтор эле ээлей бербейт. Ошондон улам Т.П.Ломтев жөндөмөлөрдүн позициясын сөз айкашындагы эки сөздүн валенттүүлүгүнө, өз ара орун бошотуусуна, бирине экинчисинин ыкташуусуна карап аныктайт. Бул окумуштуу жөндөмө категориясын синтаксистик категория деп эсептейт.

Т.П.Ломтевдин бул идеясын Е.В.Клобуков өнүктүргөн. Ал позициялык методдун негизинде жөндөмөлөрдүн синтаксистик теориясын түзгөн. Жөндөмө категориясы деп ал позициялардын өзгөрүүсүнө багынып оошкон маанилердин тобун атайт (1986, 3;74-бб.). Анын пикири боюнча, жөндөмөлөрдүн функциясы жана мааниси позиция менен аныкталат. Позиция гана алардын маанилерин пайда кылат. Жөндөмөлөрдүн маанилери контекстте, сүйлөмдөгү белгилүү бир орунда гана аныкталат. Бирок бул жобо кыргыз тилинин жөндөмө категориясына толук тиешелүү боло албайт. Анткени түрк тилдеринде жөндөмө мүчөлөрү өз жөндөмөлөрүнүн көрсөткүчтөрү боло алышат жана ал жөндөлүштүн маанисин жаратууга түздөн-түз катышат. Ошентсе да айрым учурларда түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдүн мааниси контекстте даана ажыратылат. Бул пикир кыргыз тили үчүн өзгөчө атооч жөндөмөнүн колдонулушуна мүнөздүү. Атооч жөндөмөдө объект, атрибут же субъект берилгенде, бул маанилер контекст аркылуу гана жиктеле алат: *Ат качты* (субъект). *Ат – адамдын канаты*. (сапат ээси). *Сейит ат алды* (объект). *Ат жеми түгөндү* (атрибут) ж.б.

Ошентип, позициялык синтаксистин жоболору кыргыз тилинин грамматикасына да мүнөздүү деп белгилөөгө болот. Буга толук негиз бар. I.9. **Семантикалык синтаксистин идеялары.** Формалдык-конструктивдик синтаксис сыяктуу эле семантикалык синтаксистин да изилдөө объектиси – сөз тизмеги жана сүйлөм. Бирок синтаксистин бул эки тармагы бир эле объектини эки башка максатта, айырмалуу аспектилерде изилдейт. Орус тилинин энциклопедиясында семантикалык синтаксиске төмөнкүдөй аныктама берилет: “Семантический синтаксис – раздел языкознания, изучающий отношение высказывания к обозначаемой им ситуации, а также пути формирования смысла высказывания... Важнейшим предметом с.с. является определение

семантических типов предложения. Поскольку ядром предложения является предикат, говорят также о семантических типах предикатов” (Русский язык. Энциклопедия. – М., 1997. 457-б.).

Тил өз табиятында эки жактуулукка: тышкы тыбыштык жана ички мазмундук түзүлүшкө ээ. Ага ылайык байланыш жасоонун негизги куралы болгон тил лингвистикада жалпыланган эки планда: сырткы тыбыштык курулушун аныктоо планында жана ички мазмундук планда каралат. Адамдын ой жүгүртүүсүн, сезим-туюмун, айлана-чөйрөнү кабылдоосун туюнткан маани, мазмун тилдик бирдиктердин түрдүүчө негизде берилиши аркылуу чагылдырылгандыктан, кептин тышкы курулушу менен ички мазмунун байланыштырбай кароого болбойт. Тил илиминин көпчүлүк бөлүмдөрү (лексикология, фразеология, грамматика ж.б.) кыйыр түрдө болсо да, негизинен, мазмундук планда изилденет.

Азыркы учурда дүйнөлүк тил илиминин көңүл борборунун “семантика” тарапка оошу тилдик бирдиктердин маанилик уюшулушун изилдөөнүн зарылдыгын, же актуалдуулугун айгинелейт. Тилди семантикалык багыттан изилдебей туруп, анын табиятын, колдонулуу закон ченемдүүлүктөрүн, өнүгүүсүн, адамдын ой жүгүртүүсү жана сезим-туюму менен болгон байланышын терең аныктоо мүмкүн эмес. Ошондой эле тилдин семантикалык системасын өздөштүрүүсүз аны илимий жактан жеткиликтүү үйрөтүүгө жана аң-сезимдүүлүк менен кеп маданиятына, ой жүгүртүү маданиятына жетишүүгө болбойт. Тилдин семантикалык системасын изилдөө жана үйрөнүү теориялык да, практикалык да чоң мааниге ээ.

Семантика - лингвистикалык гана эмес, логикалык да, психологиялык да, философиялык да категорияларды өз ичине камтыган татаал түшүнүк. Анткени мында адам баласынын көп кырдуу ички дүйнөсү, курчап турган чөйрөгө болгон түшүнүгү, аны кабылдоосу, ойжоруму ж.б. чагылдырылат. Андыктан мындай татаал категорияга бир тараптуу аныктама берүү мүмкүн эмес. Тилдин негизги өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү бул түшүнүктү объективдүү өздөштүрүү үчүн аны ар тараптан изилдөө талап кылынат. Ошондой эле мында пикир алышуу учурундагы конкреттүү кырдаал, түшүнүктүн чындыкка болгон катышы, тилдин улуттук спецификасы сыяктуу факторлор эске алынат.

Семантикалык синтаксистин негизги маселелери орус тил илиминде Н.Д.Арутюнова, Е.Д.Падучева, В.А.Белошাপкова, В.Г.Гак, Т.Б.Алисова, Н. Ю.Шведова, В.В.Богданов, И.П.Сусов, Ю.С.Степанов ж.б., түркологияда И.Х.Ахматов, А.Нурманов, А.Бердалиев, С.Н.Абдуллаев ж.б. тарабынан изилдөөгө алынып, сүйлөмдү мазмундук пландан изилдөө иши бир аз жолго коюлуп калды.

1.10. Коммуникативдик синтаксис жөнүндө. Коммуникативдик синтаксис – синтаксис илиминин өзүнчө салаасы. Андагы негизги түшүнүк – сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү түшүнүгү. Сүйлөм актуалдуу мүчөлөштүрүлгөндө айтым (высказывание) деп берилет. Сүйлөмдү (айтымды) актуалдуу мүчөлөштүрүү, же анын бөлүктөрүн **тема** жана **ремага** ажыратуу

индивидуалдуу келип, сүйлөөчү менен тыңдоочунун карым-катышына, ошол айтым камтыган маселе боюнча болгон таанымдык деңгээлдерине, конкреттүү жагдайга ж.б. байланыштуу ар бир айтым коммуникативдик функциясын аткарат.

Коммуникативдик синтаксис ХХ кылымдын 20-30-жылдары чехиялык окумуштуу В.Матезиус тарабынан негизделип, ал орус тил илиминде И.И.Ковтунова, П.Адамец, Г.А.Золотова, И.М.Кобозева ж.б. тарабынан өнүктүрүлгөн.

В.Матезиус сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүүнүн негизги өзгөчөлүктөрүн, талаптарын иштеп чыгып, синтаксис илимине “айтым”, “актуалдуу мүчөлөштүрүү” деген терминдерди киргизген (1967). Алгач “айтым” түшүнүгү “сүйлөм” түшүнүгү менен бирдей эле негизде каралып келген болсо, кийинчерээк алардын чектери окумуштуулар тарабынан ажыратылып карала баштаган.

Г.А.Золотова – бул тармакка көп кайрылган илимпоз. Анын пикири боюнча, коммуникативдик синтаксистин маселелерине төмөнкүлөр кирет: кептеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана синтаксис менен семантиканын өз ара алакасы (5-88-бб), сүйлөмдөгү субъекттин ролу, сүйлөм тутумундагы этиштин маани билгизүүчү, кеп уюштуруучу касиеттери (133-186-бб.), предикаттын жана сүйлөмдүн типтеринин өз ара катышы (157-186-бб.), сүйлөмдү семантикалык-коммуникативдик компоненттерге ажыратуу жолдору: сүйлөмдүн бүтүн-бүтүн эместигин, эквиваленттүү-эквивалентсиз болушун, сүйлөмдө түшүнүүнүн, баалоонун берилиши ж.б. (187-231-бб.), сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү, тема, реманын жиктелиши, кептин коммуникативдик түрлөрү ж.б. (182-256-бб.).

Сүйлөмдүн (айтымдын) коммуникативдик тарабын И.М.Кобозева “оролгон”, “түйүнчөктөлгөн” (упаковочный) компонент деп атайт да, буга сүйлөмдүн маалыматтык мазмуну жайгашкан пропозицияларды кошот. Ал “жагдай сүйлөмдүн пропозициясында чагылдырылат, бирок ар кандай эле кырдаал тигил, же бул пропозицияда бирдей бериле бербейт” деген пикирин билдирет. Бир эле жагдай бир нече пропозицияда берилиши мүмкүн (–М., 2009. 247-б.).

Ошентип, синтаксис илими ХХ кылымдын орто чендеринен тартып жогоркудай негиздеги салааларга ажыратылып карала баштап, негизги синтаксистик бирдиктер болгон сүйлөм, айтым маселелери ар башка максат, милдеттердин негизинде ар тараптан комплекстүү изилдене баштаган. Ошондой эле кийинки учурларда синтаксистин “Экспрессивдик синтаксис”, “Тексттик бүтүндүктүн синтаксиси” деген салаалары да өнүгүп калыптанган. Бул тармактар боюнча кыргыз тилинин фактылык материалдарынын негизинде да изилдөө иштери активдешип, экспрессивдик синтаксис маселеси Т.Токоев, текст проблемасы С.Мусаев, С.Өмүралиева, Т.Маразыковдор тарабынан изилдөөгө алынган.

II глава “Сүйлөмдүн мазмундук уюшулушун изилдөөнүн негизги аспекти” деген аталышта берилди жана сүйлөмдү изилдөөнүн негизги

багыттары боюнча жарык көргөн илимий эмгектердеги пикирлерди, көз караштарды жалпылаштырган маалыматтар айтылды.

Сүйлөмдүн мазмундук уюшулушун изилдөө маселесине байланыштуу айтылган алгачкы пикирлер А.Дмитриевский, В.Сланский, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский, И.Давыдов, Ш.Балли, В.Адмони, Л.Теньер, Э.Бенвенист ж.б. тарабынан башталып, В.Г.Гак, Ф.Данеш, Т.Б.Алисова, И.П.Сусов, Т.П.Ломтев, Е.В.Падучева, Н.Д.Арутюнова, В.А.Белошапкина, О.И.Москальская, С.Д.Кацнельсон, Ю.С.Степанов, В.А.Звегинцев, Г.В.Кольшанский, Б.А.Плотников, Г.А.Золотова, Н.Ю.Шведова, Т.В.Шмелева, И.И.Ковтунова, М.В.Никитин, А.В.Бондарко, О.А.Крылова, И.Н.Смирнов ж.б. тарабынан XX кылымдын 60-жылдарынан тартып сүйлөмдү мазмундук (семантикалык, коммуникативдик, прагматикалык) пландан изилдөө иштери активдүү жүрүп келатат. Синтаксисти автономиялуу абалдагы үч багыттан (грамматикалык, семантикалык, коммуникативдик-прагматикалык) изилдөө идеясы чехиялык лингвист Ф.Данешке таандык. Ал семантикалык синтаксисти синтаксис илиминин автономиялуу бир тармагы катары кароого төмөнкүдөй негиздердин бар экендигин белгилейт: биринчиден, сүйлөмдүн маанисин өз алдынча изилдөө объектиси катары кароого; экинчиден, ага карата берилүүчү аныктамаларды, түшүнүктөрдү системалуу иштеп чыгууга; үчүнчүдөн, сүйлөмдүн маанилик бөтөнчөлүктөрүн анын формалдык жана актуалдык бөтөнчөлүктөрүнөн айырмалоого, ажыратууга мүмкүн. (Белошапкина, В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977. - 119-б.).

Сүйлөм семантикалык аспектиден изилденгенде, тышкы чөйрөлүк кырдаалдын, окуя, көрүнүштөрдүн камтылуу жана чагылдырылуу ыктары сүйлөмдүн өзөк маселеси катары келип, ал пропозиция түшүнүгү аркылуу аныкталат. “Пропозиция” термини “кырдаал”, “окуя”, “кубулуш”, “иш аракет ыргагы” деген маанилерди камтыйт. Ал уюшулган сүйлөмдөгү объективдүү маанисин, иш аракеттик абалдын модели катары келет да, маанилик өзгөчөлүктөр сүйлөмдүн кандай формалык курулуштары аркылуу берилиштерин да аныктайт. Пропозиция эң алгач предикат аркылуу уюшулат, же анын структурасын предикат аныктайт. Ал эми предикатты биринчи кезекте этиш сөздөр уюштурат. Бирок атооч сөздөрдүн да мындай функцияны аткаарын эстен чыгарууга болбойт. Анткени предикат иш аракеттин болушун гана эмес, нерселердин, түшүнүктөрдүн аталыштарын, белгилерин, же алардын өз ара катыштарын да ичине камтыйт. Ошондой эле ал нерселердин сүйлөмдөгү тийиштүү ордун, болгон мезгилин көрсөтөт жана иш аракетке катышкан актанттардын, сирконстанттардын саны менен ролун аныктайт.

Пропозиция түшүнүгүн жеткиликтүү деңгээлде кабылдоо үчүн ал өз ичине камтыган **предикат**, **актант**, **сирконстант** деген терминдердин туюнтмаларын жана алардын пропозициядагы ролдорун, өз ара карым-катыштарын аңдоо талап кылынат. Сүйлөм семантикалык аспектиден каралганда, предикат негизги орунда туруп, анын маанисине ылайык актанттар менен сирконстанттар сүйлөмдөн орун алат. Маселен, *барды* деген предикат маанилик жактан *Ким барды? Каякка барды? Качан барды? Кантип барды?*

Эмне менен барды? Эмне үчүн барды? деген суроолорго жоопторду талап кылат. Предикат - семантикалык да, грамматикалык да, логикалык да түшүнүк. Ал семантикалык түшүнүк катары каралганда, ар кайсыл типтеги сүйлөмдүн номинативдик негизи болуп түшөт. Анын сүйлөмдүн семантикалык курулушун уюштуруудагы ролу, ич ара түрлөргө ажыратылышы боюнча окумуштуулар ортосунда ажырым пикирлер кезигет. Бирок алардын, дээрлик, бардыгы сүйлөмдүн семантикалык уюшулушунда предикаттын өзөк маселе катары келерин белгилешет.

2.1. “Сүйлөмдү изилдөөнүн семантикалык аспектиси” деген параграфта сүйлөмгө мүнөздүү болгон пропозиция, предикат, актант, сирконстант түшүнүктөрү кыргыз тилинин фактылык материалдарынын негизинде маалымдалып, предикат алгачкы жолу этиштик жана атоочтук предикаттар деп классификациялануу менен төмөнкүдөй маанилик түрлөргө ажыратылды:

Этиштик предикаттар:

1. Кыймыл-аракеттик предикаттар: *сынды, учту, кулады* ж.б.
2. Иш аракеттик предикаттар: *окудум, жаздың, курду* ж.б.
3. Кабылдама предикаттар: *көрдүм, түшүндүң, жыттады* ж.б.
4. Сезимдик предикаттар: *сагындым, эңседиң, жактырды* ж.б.
5. Ал-абалдык предикаттар: *үшүдүм, чарчадың, сергиди* ж.б.
6. Психикалык предикаттар: *чочудуң, кубандым, таарынды* ж.б.
7. Мамилелик предикаттар: *жардамдашты, учураштым, күттүң* ж.б.
8. Максаттык предикаттар: *окумакмын, иштемекчи, келмек эле* ж.б.
9. Терс түшүнүктүк предикаттар: *келбейм, барган жок, окубадың* ж.б.
10. Табигый процесстик предикаттар: *жел сокту, кеч кирди, таң атты* ж.б.

Атоочтук предикаттар:

1. Тастыктоочу предикаттар: *Мугалим – мөмөлүү дарак. Ойлорум, өзүң жөнүндө* ж.б.
2. Таандык предикаттар: *Булардын баары өз боорлоруң. Асанкул – Сейиттин атасы* ж.б.
3. Орундук предикаттары: *Алыс, алыс, алыс ардагым... Аңкоолук да, тазалык да тоолуктарда* ж.б.
4. Белгилик предикаттар: *Анын чачы коло түспөл, кызгылтым эле. Алма таттуу* ж.б.
5. Мүнөздүк предикаттар: *Айша шайыр. Бул буура кишичил* ж.б.
6. Ал-абалдык предикаттар: *Бул машина жаңы. Азыр мал арык* ж.б.
7. Чен-өлчөмдүк предикаттар: *Билимдүү көп, билген аз. Аларга алтоо, берге бирөө* ж.б.
8. Мезгилдик предикаттар: *Ош кечээ, бүгүн, эртең. Тулпар тушунда* ж.б.
9. Бардыкты туюнтуучу предикаттар: *Атка бергис кунан бар...Боз адырда түлкү бар...* ж.б.
10. Жоктукту туюнтуучу предикаттар: *Акылмандын ачуусу бар, кеги жок... Шердаткам, конушуң калып, өзүң жок...* ж.б.

11. Сезимдик предикаттар: - *Рахмат үкөм, жүзүнчү жигитиң үчүн чоң рахмат! Тирүү калтыргандарына да шүгүр!* ж.б.
12. Элестик предикаттар: *Завод ичи тарс-турс, кыйч-куйч. Жаңы конуш ызы-чуу, күрү-күү* ж.б.
13. Эскерме предикаттар: *Анда сен он беш жашта элең. О, анда көктөм эле, көктөм эле* ж.б.
14. Модалдык предикаттар: *Балким, ушул зор бактынын өзүдүр. –О, келе жаткан Током го* ж.б.

Ошентип, кыргыз тилиндеги предикаттарды маанилик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык жогоруда көрсөтүлгөндөй түрлөргө ажыратып кароого белгилүү негиздер бар. Бардыкты, жоктукту туюнтуучу жана сезимдик, элестик предикаттардын сүйлөмдүн мазмундук уюшулушундагы ролдору этиштик предикаттарга караганда, атоочтук предикаттарга жакын болгондуктан, аларды шарттуу түрдө болсо да, атоочтук предикаттардын тобунда карадык. Ошондой эле сүйлөмдүн мазмундук уюшулушунда этиштик предикаттар субъектилик типтеги актанттар менен катышта болсо, атоочтук предикаттар объектилик типтеги актанттар менен катышта болот.

Предикат сүйлөмдүн мазмундук уюшулушунда негизги ролду ойногон менен, ал өзүнчө келип жеткиликтүү маалыматты, ойду бере алган сүйлөмдү түзө албайт. Ал үчүн аны маанилик жактан толуктап, тактап туруучу бирдиктер талап кылынып, алар актанттар жана сирконстанттар (же аргументтер) деп аталат.

Актанттар маанилик, функциялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык ич ара субъектилик типтеги актанттар жана объектилик типтеги актанттар болуп эки топко бөлүнөт.

Субъектилик типтеги актанттар. Субъект - предикат менен маанилик жактан түздөн түз катышта келип, андагы (предикаттагы) көрсөтүлгөн иш аракеттик түшүнүктөрдүн аткаруучусу, катышуучусу болуп түшкөн актанттын татаал түрү. Ал жандуу, же жансыз заттардан, же абстрактуу сөздөрдөн курулгандыгына жана кырдаалга ылайык предикат менен болгон маанилик катыштарына карай **агенс, коагенс, каузатор, күч, фуктив** деген түрлөргө ажырайт:

1. **Агенс** - предикат аркылуу чагылдырылган иш аракеттин негизги аткаруучусу. Кээде сүйлөмдөгү бир нече субъекттин негизгиси, активдүүсү катары да келет. М: *Сен көп аракеттендиң. Кайрылуунун текстин Айша жазды* ж.б.

2. **Коагенс** – иш аракетти экинчи бир жак менен биргелешип, же карым-катышта аткарган субъекттин түрү. Ал иш аракеттин жеке аткаруучусу боло албайт, же бир сүйлөмдөгү бир нече субъекттин ар бири өз алдынча **коагенс** деп каралат. М: *Жанбоз менен Айша бийлешти. Атаке уулу менен ууга жөнөдү* ж.б.

3. **Каузатор** – иш, аракетти сүйлөмдө белгисиз болгон күчтүн, же субъекттин таасири боюнча аткарган актант. Ал көбүнчө нерселик-предметтик,

же абстрактуу түшүнүктөгү сөздөрдөн болушу мүмкүн. М: *Жебе ат жалына сайылды. Ызы-чуу тынчтыкты бузуп жатты* ж.б.

4. Күч - кыйратуучу, бузуучу, жок кылуучу таасирге ээ болгон кубулуштун, көрүнүштүн, нерсенин аталышын туюнткан актанттын түрү. М: *Сел айылдын жарымын алып кетти. Толкун кемени аңтарып салды* ж.б.

5. Фуктив – кырдаалга, учурга жеке катышкан зат, же нерсе. Ал кыймыл-аракеттик, же иш аракеттик түшүнүктөрдү аткаруучу эмес, башынан өткөрүүчү субъекттин түрү катары келет, ошондой эле объектилик маанини да камтыйт. М: *Таш кулады. Саат жүрүп жатат. Чырак жанып турат* ж.б.

Субъект айрым сүйлөмдөрдө катышпашы да мүмкүн. Кыргыз тилинде субъекттин болушун талап кылбаган жана субъект сүйлөмгө тике катышпай, бирок предикат аркылуу белгилүү болуп турган сүйлөмдөр да арбын кезигет. Мындай сүйлөмдөрдө иш аракетти аткаруучуга маани берилбей, негизги ой иш аракетке бөлүнөт. М: *Кечигүүгө болбойт. Эрттерээк келүүгө туура келет. Жети өлчөп, бир кес* ж.б.

Объектилик типтеги актанттар: Объект - кыймыл-аракет, же иш аракет багытталган зат, же заттык түшүнүк. Ал субъектиге көз каранды абалда келген экинчи түрдөгү актант болуу менен төмөнкүдөй түрлөргө ажыратылат:

1. Адресат – субъекттин иш аракети багытталган жандуу зат. Адамды, жамаатты, же жаныбарларды туюнткан кыйыр объект. М: *Бул кече акын Ж.Мамытовго арналды. Жакып жылкыга жөнөдү* ж.б.

2. Пациенс - субъекттин иш аракетинин таасирине кабылган жак. М: *Эне баласын кийинтти. Темир инисине окуганды үйрөттү* ж.б.

3. Партитив – актанттын ар кайсыл түрүнүн бөлүгү. М: *Ал колун көтөрдү. Чака суусу менен турат* ж.б.

4. Объектив – субъекттин иш аракети багытталган предметтик, кийим-кечелик, тамак-аштык ж.б. заттарды туюнткан актанттын түрү. М: *Ал китеп окуду. Айгүл эт кууруду. Акмат көйнөгүн кийди* ж.б.

5. Инструмент, жарак, каражат деген терминдер менен берилген объектилик типтеги актанттын түрлөрү буюм-тайымдык, нерселик маанидеги сөздөрдөн уюшулат. М: *Чай самоварга кайнатылды. Бакен күрөк менен жер казды. Датканын эстелиги бронзадан жасалган* ж.б.

Актанттын бул көрсөтүлгөн субъектилик жана объектилик типтеги түрлөрүн ушулар менен чектөөгө болбойт. Мындай түрлөргө ажыратуудан тышкары субъект да, объект да илимий адабияттарда маанилик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык предикат сыяктуу бир нече түрлөргө бөлүштүрүлөт.

Ошондой эле сүйлөмдөгү пропозиция мындан башкача жол менен да анализделинет. Т.В.Шмелева пропозициянын эң алгач предикат аркылуу жасаларын жана диктумду аныктоодо анын башкы каражат катары келерин белгилеп, аны өз ара байланыштагы эки типке: **окуя пропозициясы** менен **логикалык пропозицияга** ажыратат. Окуя пропозициясы (ОП) айлана-чөйрөлүк кубулуштарды, көрүнүштөрдү, нерселерди камтуу менен сүйлөмдүн диктумун уюштурарын белгилейт. М: *Касиеттүү кыргыз жери - берекенин кени. Жаныбек директордун кабыл алуусунда болду* ж.б. Ал эми логикалык

пропозиция (ЛП) аң-сезим операциясынын натыйжасын билдирип, эс-акыл аркылуу кабылданган белгилик, мамилелик, сезим-туюмдук ж.б. түшүнүктөрдү камтырын көрсөтөт.

М: *Ар бир жылдын өз алдынча даңкы бар.*
Ар бир айдын өз алдынча баркы бар ж.б.

Бирок мындан “сүйлөм, же окуялык, же логикалык пропозицияда курулат” деген түшүнүк келип чыкпайт. Көпчүлүк сүйлөмдөрдө пропозициянын бул эки түрүнүн тең элементтери катыша берет. М: *Бул эскерүү иш чарасы кусалык менен сагынычты гана пайда кылды ж.б.*

Ал эми сирконстанттар сүйлөмдүн семантикалык уюшулушун аныктоодо актанттардын деңгээлиндегидей ролго ээ боло албаганы менен, алар - кырдаалга ылайык пропозициянын структурасын уюштурууга көмөктөшкөн, орундук, мезгилдик, себептик, белгилик ж.б. маанилерди туюнтуп, негизинен, этиштик предикат менен катышта келген сөздөр.

Ошентип, пропозицияны классификациялоодо анын өз ара тыгыз байланыштагы төмөнкүдөй эки белгиси: 1) предикаттын семантикалык касиеттери; 2) андагы актанттардын, сирконстанттардын саны жана ролу эске алынат. Негизи, пропозиция сүйлөмдүн объективдүү мазмунун камтыган түшүнүк болгону менен, кеңири мааниде колдонулуп, субъективдүү маанинин элементтерин да, эң алгач, сүйлөмдүн предикативдик жабдылышын, ошондой эле формалык жактан уюшулушун да карайт. Анткени булардын баары өз ара тыгыз байланыштагы түшүнүктөр болуп саналат.

Ошентип, ОП менен ЛП диктумдун эки тарабы катары келип, ОП **төмөнкү**, чындыкты чагылдыруучу тарабын, ал эми ЛП **жогорку** тарабын, же карым-катыштын, мамиленин ой жорумун тейлейт. Ошондой эле ЛП предикативдүүлүктүн элементтерин, башкача айтканда, ОПнын белгилерин байланыштыруучу кызматты да аткарат. Андыктан сүйлөмдүн диктумун аныктоодо андагы пропорциянын түрлөрүн, алардын сандык өзгөчөлүктөрүн анализдөө да талап кылынат. Сүйлөмдүн диктумун анализдөө дегендик, бул биринчиден, анын курамындагы пропозициянын санын көрсөтүү; экинчиден, андагы пропозициялардын түрлөрүн ажыратуу; үчүнчүдөн, пропозициянын бул түрлөрүнүн сүйлөм уюшулушундагы өз ара байланыштарын аныктоо дегендик.

Бул параграфта жогоруда белгиленгендей теориялык маалыматтарды кыргыз тилинин фактылык материалдарынын негизинде жалпылаштыруу менен сүйлөмдүн диктумун анализдөөнүн, же сүйлөмгө мазмундук талдоо жүргүзүүнүн төмөнкүдөй негиздеги үлгүсүн иштеп чыктык. М: *Жигит бычагын шилтегилей берди, бирок колунун каруусу кетип, шамшар койотторго анда-санда гана тийип жатты* (М.Рид). Бул сүйлөмдүн диктумунда 3-ОП, 1-ЛП бар: ОП-1 - **Жигит бычагын шилтегилей берди** физикалык сфера, иш аракеттик маани, **жигит** – субъект (агенс), **бычагын** - объект (жарак), **шилтегилей берди** - предикат. ЛП-**бирок** байланыштыруучулук милдетти, каршылаштык маанини камтып, ОП-1 менен ОП-2 ни байланыштырды. ОП-2 **колунун каруусу кетип** - физикалык сфера, ал-абалдык маани, **каруусу кетип** -

предикат, *колунун*-партитив, предикатты айкындоочу актант. ОП-3 *шамшар койотторго анда-санда гана тийип жатты* - физикалык сфера, иш аракеттик маани, **Шамшар** – субъектилик типтеги актант(каузатор), **койотторго** – объект (адресат), *тийип жатты* - предикат, *анда-санда гана* - предикаттын чен-өлчөмдүк, мезгилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн сирконстант.

2.2. “Сүйлөмдү изилдөөнүн коммуникативдик аспектиси” деген параграфта анын максат, милдеттери бул багыт боюнча жазылган илимий эмгектердеги пикирлердин негизинде көрсөтүлүп, сүйлөмдү, же айтымды актуалдуу мүчөлөштүрүүнүн кыргыз тилиндеги үлгүлөрү берилди жана сүйлөм курамын тема менен ремага ажыратуудагы көп кырдуу шарт-талаптар боюнча айтылган окумуштуулардын пикирлери жалпылаштырылды.

Сүйлөмдүн маалымат берүүчүлүк функциясынын түрдүүчө бөтөнчөлүктөрдө берилиши анын **коммуникативдик** аспектиси катары каралат. Маселен, өзүнчө маалымат катары берилген *Жанбоз келди* деген сүйлөмдүн коммуникативдик курулушун кептик кырдаалга, контекстке ылайык анализдөө үчүн бул сүйлөм жооп болуп түшө алган: *Жанбоз жөнүндө эмне угулду? Ким келди? Кандай жаңы маалымат болду?* деген негиздеги суроолорду коюуга туура келет. Бул сүйлөм 1-суроо боюнча каралганда, тыңдоочунун маалыматтагы окуя боюнча кабары болгон эмес. 2-суроо боюнча тыңдоочуга кимдир бирөөнүн келгендиги белгилүү болуп, бирок анын ким экендиги белгисиз болушу мүмкүн. Ал эми 3-суроо 1-суроого бир топ жакын, бирок мында Жанбоздун өзү да, анын келиши да тыңдоочу үчүн жаңы маалымат катары каралды. Бул өңдүү өзгөчөлөнгөн суроолордун коюлушуна карай ыңгайлашып, сүйлөм кептик кырдаалга, контексттик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык коммуникативдик кызматын аткарат. Сүйлөмдүн коммуникативдик жактан уюшулушу анын формалык курулушуна көз каранды эмес. Башкача айтканда, бирдей эле формалык курулуштагы сүйлөмдөрдө кептик кырдаалга жана башкаларга ылайык бир нече коммуникативдик функция ишке ашышы мүмкүн. Бирок андай коммуникативдик өзгөчөлүктөр тилдик бирдиктердин орун алмашуусуна, фразалык басымдын түшүрүлүшүнө, экспрессивдик-стилистикалык боектуулуктун бар, жок экендигине жана башкаларга ылайык айырмаланып турат.

Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү, же анын бөлүктөрүн тема, рема катары кароо адамдын логикалык ой жүгүртүүсү, кабылдоосу менен тыгыз байланышта болгондуктан, сүйлөмдү мындай багыттан кароо айрым илимий адабияттарда (Б.А. Плотников) “Сүйлөмдү логикалык түшүнүүчүлүк көз караштан анализдөө” деп да берилет.

Сүйлөмдүн коммуникативдик багыттан уюшулушун **айтым** (высказывание) деп берүү тил илиминде калыптанып калган. Айтым, биринчиден, өзгөчө коммуникативдик бирдик катары келүү менен оозеки кепте интонациянын, жазуу кебинде ажыратуучу тыныш белгилеринин жардамы аркылуу уюшулат. Экинчиден, аны кырдаалдык контекстке ылайык маанилик жактан актуалдуу мүчөлөштүрүүгө мүмкүндүк болот. Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү анын коммуникативдик милдетине байланыштуу каралат. Ар

кайсыл сүйлөмдүн тема менен ремага ажыратылышы анын жагдайга ылайык аткарган коммуникативдик милдетине байланыштуу болот. Изилдөөчүлөр тема менен реманын төмөнкүдөй белгилерин көрсөтүшөт: Тема 1-ден, актуалдуу маалыматты (реманы) берүүгө база болгон көмөкчү бөлүк; 2-ден, ремага салыштырмалуу анын актуалдуу мааниси төмөн; 3-дөн, ал – контекстен, же мурдагы сүйлөмдөрдөн белгилүү болгон жаңы маалыматты байланыштыруучу, жалпылаштыруучу бөлүгү. Рема – 1-ден, тема жөнүндөгү маалыматты камтыйт; 2-ден, темага салыштырмалуу актуалдуу мааниге ээ болуп, аны менен (тема менен) байланышта актуалдуу маалыматты берет. Ал маалыматтын негизги мазмунун өзүндө сактоо менен, айтымдын коммуникативдик борбору катары келет; 3-дөн, ал жаңыны алып жүрүүчү болуп эсептелет. Сүйлөм өзүнүн коммуникативдик өзөгү катары келген ремасыз уюшулбайт, бирок тема катышпай калышы мүмкүн. Мындай учурда сүйлөмдүн тутумуна кирген ар бир сөз тыңдоочу үчүн жаңы маалымат болуп түшөт.

Сүйлөмдүн темасы менен ремасын аныктоочу неизги каражаттар катары сөздөрдүн орун абалы менен интонация роль ойнойт жана алар өз ара биримдикте каралат. Кыргыз тилиндеги экспрессивдик-стистикалык нейтралдуу сүйлөмдөрдө фразалык басым сүйлөм аягында келген синтагмага түшүрүлөт да, ага ылайык сөздөрдүн орун абалы аныкталат.

Бул өзгөчөлүккө байланыштуу шарттуу түрдө реманы аныктоого да мүмкүндүк түзүлөт. Тактап айтканда, мындай түз орун тартибинде келген айтымдарда 1-тема, 2-рема орун алат. М: *Келе жаткан - Элнур. Үсөн үй алды* ж.б. Ал эми көбүнчө оозеки жана көркөм кептеги экспрессивдүү маанидеги сүйлөмдөрдө сөз жана сөз айкаштары кыйыр орун тартибинде да келип, алгач - рема, акырында тема бериле берет.

М: *Ант урду Шерматты! Улуу нерсе, достук деген* ж.б.

Сүйлөм кырдаалга байланыштуу келип чыккан бир эле объективдүү маанини камтып турса да, коммуникативдик функциясына ылайык фразалык басымдын түшүрүлүшү, же сөздөрдүн орун алмашуусу аркылуу бир нече өзгөчөлүктө актуалдуу мүчөлөштүрүлүшү мүмкүн.

Сүйлөм - өз алдынча коммуникативдик күчкө жана текст ичинде өз алдынчалыкка ээ болгон бирдик. Анткен менен ал бирден бир коммуникативдик синтаксистик бирдик эмес, бирок мындай бирдиктердин негизгиси.

Ошентип, адамдар ортосундагы карым-катнаш жасоонун лингвистикалык негизги бирдиктеринин бири болгон сүйлөм формалдык-грамматикалык жана мазмундук аспектилерден комплекстүү изилденгенде гана натыйжалуу илимий аныктамага ээ боло алат. Сүйлөмдүн мазмундук уюшулушу анын негизги жагы катары келип, ал өз ара тыгыз байланыштагы, бирок өз алдынча автономиялуулукка ээ болгон семантикалык, коммуникативдик багыттардан изилденет.

3.3. “Сүйлөмдүн прагматикалык аспектиден изилдениши” деген параграфта прагматикалык аспектинин бөтөнчөлүктөрү белгилүү окумуштуулардын объективдүү, жеткиликтүү делген пикирлеринен үзүндүлөр

келтирилүү менен кыргыз тилиндеги фактылык материалдардын негизинде маалымдалды. Маалыматтын эксплициттик жана имплициттик бөтөнчөлүктөрдө берилиши өтө көп кырдуу келип, ар тараптан аныктоону талап кылгандыктан, аны менен логика, философия, психология илимдери да алектенери айтылды. Бул татаал процесстин табияты ар тараптуу келип, лингвистикада имплициттүүлүктүн тилдик тааным менен дүйнө таанымды, контексттик жана коммуникативдик кырдаалдык өзгөчөлүктөрдү өз ичине камтыган пресуппозиция түшүнүгүнүн негизинде аныкталары ж.б. жөнүндө сөз болду.

Сүйлөмдүн, же айтымдын коммуникативдик (маалымдоочулук, карым-катышты тейлөөчүлүк) функциясы көп кырдуу. Андыктан аны тема жана ремага ажыратып кароо менен чектелүү жетишсиздик кылат. Анткени маалымат алышуу курчап турган чөйрөдөгү чындыкка, кырдаалга, сүйлөөчү менен тыңдоочунун катыштык өзгөчөлүктөрүнө, ой жорумдарына жана башкаларга ылайык жайынча маалымдоо, ойду айкын, же каймана-кыйыр түрдө берүү, же тактоо-суроо, же таасир этүү-баалоо максаттарында жүрүшү мүмкүн. Бул өзгөчөлүктөр тилдик системада атайын кызмат аткарган синтаксистик, морфологиялык, фонетикалык каражаттар аркылуу берилет. Мындай каражаттарга кыргыз тилинде сырдык сөздүк функцияда келген айрым тыбыштар менен сөздөр, **-бы, -чы** мүчөлөрү жана этиштин ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр, сурама ат атоочтор, модалдык сөздөр, бөлүкчөлөр, фразеологизмдер, интонация, фразалык басым ж.б кирет. Булар кептик кыйыр актылар катары каралып, сүйлөмдү **прагматикалык** аспектиден изилдөөнүн негизги өзгөчөлүгүн түзөт. Башкача айтканда, сүйлөмдө камтылган ойдун чындык менен болгон катышына (шарттык, буйруктук, ниеттик, тилектик маанилерге) карай берилиштери, суроо, таасир этүү, ынандыруу маанилери, айкындык, же күмөндүүлүк түшүнүктөрү ж.б. сүйлөмдүн прагматикалык багыттан каралышында аныкталат. Бирок сүйлөмдүн мазмундук уюшулушуна мүнөздүү болгон бул өзгөчөлүктөр анын коммуникативдик функциясын ишке ашыруудагы кыйыр, же көмөкчү түшүнүктөр катары келгендиктен, бир топ лингвисттер өзүнчө бөлүп карашпастан, коммуникативдик аспектинин тутумунда карашат.

Сүйлөмдү прагматикалык аспектиден караганда, андагы камтылган маалымат эки башка өзгөчөлүктө: **эксплициттик** (ачык-айкын, так) жана **имплициттик** (айкын эмес, каймана, кыйыр) маанилерде берилет. Жогоруда көрсөтүлгөн кептик кыйыр актылар (фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик каражаттар) имплициттик маанилерди пайда кылып, алардын колдонулуу бөтөнчөлүгүн изилдөө сүйлөмдү прагматикалык аспектиден аныктоонун негизги талаптарынын бири болуп саналат.

Адамдар ортосундагы карым-катыш ар тараптуу, көп тармактуу келип, ойду, маалыматты берүү жана аны кабылдоо өтө көп кырдуу өзгөчөлүктөрдө ишке ашат. Бул абал, негизинен, сүйлөм, же айтымдын имплициттик уюшулушуна мүнөздүү болуп, аны лингвистикалык, логикалык,

философиялык, психологиялык көз караштардын биримдигинен турган прагматика илими изилдейт.

Айтымдын семантикалык курулушунун уюшулушунда пресуппозиция (презумпция) негизги орунда турат. «Пресуппозиция» термини грекче *praesuppositio* – «алды», «алдыңкы» жана *suppositio* – «божомол» деген сөздөрүнөн алынып, бизче «алдын ала болжолдоо» деген маанини туюнтат да, сүйлөмдүн контексттик өзгөчөлүккө ылайык берилген маанилик бөлүгүн туюнтуучу семантикалык термин катары колдонулат.

Тилдик тааным менен дүйнө тааным, контексттик жана коммуникативдик кырдаалдык өзгөчөлүктөр пресуппозициянын негизин түзөт. Конкреттүү кептик ишмердүүлүктө бул таанымдардын бөлүктөрү менен кырдаалдык, контексттик бөтөнчөлүктөр актуалдашып, айтымдын пресуппозициясы болуп түшөт.

Имплициттик маанилер өтө ар тараптуу болуп, макал, ылакап, учкул сөздөрдө да арбын камтылат. Күндөлүк жандуу кепте чөйрөлүк коммуникативдик жагдайдын өзгөчөлүгүнө, сүйлөөчүнүн маалымат берүү максатына ж.б. ылайык иштелип чыгылып турат. Имплициттүүлүк сүйлөм, же айтымды прагматикалык аспектиден изилдөөнүн негизин түзүп, сүйлөмдүн мазмундук уюшулушун изилдеген семантикалык, коммуникативдик аспектиери менен гармониялуу биримдикте каралат.

2.4. Сүйлөмдү изилдөөдөгү логицизмдин орду, ролу бул багытта айтылган илимий пикирлерди талдоо, жалпылаштыруу аркылуу көрсөтүлдү. Бул маселеге арналган лингвистикалык, логикалык, философиялык эмгектер да бир топ арбын болгондуктан, аларда сунушталган жоболорду жалпылаштырып маалымдоого аракеттендик.

Лингвистикада логикалык агым бар. Анын максатына гносеологиянын проблемаларын тилдик аспектиде изилдөө, тилдерге мүнөздүү универсалдык касиеттерди аныктоо, тилдик фактыларды логикалык категорияларга негиздеп синхрондук өңүттөн иликтөө, синтаксиске жана семантикага өзгөчө көңүл бөлүү, тилдик бирдиктер менен каражаттарды логикалык категорияларга карата барабарлаштырып (сөз менен түшүнүктү, сөз түркүмү менен логикалык функцияны, сүйлөм менен пикир-суждениени, татаал сүйлөм менен тыянактоо-умозаклужчениени) талдоо, имплициттик маанилерди айкындоо сыяктуу милдеттер кирет. “Логика” термини антикалык доордо “ойду сөз аркылуу билгизүү” деген мааниде колдонулган. “Логос” термини кепти да, ойду да, сүйлөмдү да, атты (аталышты) да ж.б. көптөгөн маанилерди туюнтуп келген.

Лингвистикалык логицизм узун тарыхка ээ. Тилдик-логикалык категорияларды көптөгөн окумуштуулар изилдешкен (Аристотель, А.Арно Лансло, К.Ланело, Дж.Локк, Д.Дидро, Г.В.Лейбниц ж.б.).

И.И.Давыдовдун пикиринде, синтаксис түшүнүктөрдүн логикалык алакаларын жана буларды берүүнү, же ойлордун алакаларын жана аларды берүүнү изилдейт (Арутюнова Н.Д. - 1980, 274-б.). Логикалык синтаксисте сүйлөм пикирдин (суждениенин) модели аркылуу туюнтулат да, S (субъект) + P (предикат) түрүндө белгиленет. (К.Ф.Беккер, И.И.Греч, К.С.Аксаков, И.И.

Давыдов ж.б.). Бул окумуштуулардын эмгектеринде тилдин закондорун логиканын закондоруна оодаруу аракетин байкалат.

Логикалык субъект жана предикат формуласы сүйлөм мүмкүнчүлүгүн чектеп, кысып коет да, анын көп тараптары, сапаттары ж.б. өзгөчөлүктөрү бул формулага сыйбай калат. Ошондуктан логикалык агымдын айрым тарапкерлери бул баштапкы концепцияга тактоо, толуктоо киргизишкен.

Логикалык агымда сөз менен түшүнүктүн (элестин), сүйлөм менен пикирдин, период менен силлогизмдин (тыянактоонун) окшоштуктарын, же жалпылуулукуларын аныктоо аркылуу ээ менен баяндоочтун субъект менен предикаттан тарыраак экендиги, буларды аныктооч, толуктооч жана бышыктооч мүчөлөр жайылтып, тактап, толуктап берери көрсөтүлөт. Логицизмге чейин сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө жобо болгон эмес эле.

Ошондуктан бул маанилерди сүйлөм түзүүчү, сүйлөмгө мүнөздүү маанилер катары баалоого болот.

Лингвистикалык логицизм көптөгөн изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылган. Семантикалык синтаксиске байланыштуу идеялар менен жоболор “Пропозициональные предикаты в логическом и лингвистическом аспекте” деген жыйнакта (М.: Наука, 1987. -218-б.) жана “Логический анализ языка: Знание и мнение” аттуу жыйнакта (М.: Наука, 1988. -127 -б.) берилет. Мисалы, экинчи жыйнактагы Э.Разлогованын “Эксплицитные и имплицитные пропозициональные установки в причинно-следственных и условных конструкциях” деген макаласындагы айкын жана кыйыр (кыйытма, тымызын) маанилердин предикатта берилиши жөнүндөгү тыянактары (98-106-бб.), Е.Д.Смирнованын “Референция в интенциональных контекстах” аттуу макаласындагы референт менен контексттин алакасы жөнүндөгү байкоолору (121-125-бб) биз үчүн өзгөчө баалуу.

Ошентип, лингвистикалык логицизм синтаксистин калыптанышына, сүйлөм мүчөлөрүнүн сунушталышына, этиштин сүйлөмдүн борборуна айланып, пропозицияга жайылтышына ири салым кошо алды десек болот.

Сүйлөмдүн мазмундук уюшулушун изилдөөнүн жогоруда көрсөтүлгөн негизги аспектиери өз ара белгилүү бир чектердеги айырмачылыктарга ээ болгону менен, бири-биринен кескин өзгөчөлөнгөн, обочолонгон түшүнүктөр эмес. Алар - өз ара тыгыз биримдиктеги, бири-бирин толуктаган сүйлөм, же айтымдын мазмундук уюшулушун ар тараптан изилдөөчү бирдиктүү иш аракеттик максатты көздөгөн илимий багыттар.

Биз кийинки главаларда бул белгиленген илимий багыттарга таянуу, аларда келтирилген жана талданган окумуштуулардын пикирлерин жалпылаштыруу аркылуу сүйлөм, же айтымда камтылган келки маанилерди кыргыз тилинин фактылык материалдарынын негизинде изилдеп, андай маанилик өзгөчөлүктөрдү маанилик типтерге, түрлөргө ажыратуу менен ар тараптан анализдөөгө аракеттендик. **Келки маанилер деп адресант тарабынан түзүлгөн ар кайсыл сүйлөмдүн жеке маанисин көмүскө абалда коштоп жүрүүчү, сүйлөөчүнүн ошол түшүнүккө, ойго, же адресатка карата болгон көзкараш-мамилесин кыйыр түрдө туюнтуучу, атайын айтылбаган**

жалпыланган көмөкчү маанилердин типтери менен түрлөрү аталат. Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери (маалымдоо, суроо, сурануу) сүйлөмдүк уюшулуштун өзгөчөлүктөрүнө ылайык кайсыл бир маанилик түрлөрдө берилет да, алар өздөрүнө мүнөздүү болгон тилдик бирдиктер менен каражаттардын таасиринде уюшулат. Келки маанилердин типтери жалпыланган, жазы, туташ маанилер катары келип, ар кайсыл сүйлөм ушул маанилик бөтөнчөлүктөрдүн биринде берилет. Ал эми маанилик түрлөр маанилик типтердин кайсыл биринин тутумунда келип, сүйлөмдүн конкреттүү (жеке) маанисине көмөкчү абалда келген көмүскө маани катары каралат. Аларды адресант менен адресатка карата болгон таасирлерине ылайык позитивдүү жана негативдүү маанилерге ажыратып, өз ара катыштагы топчолорго бөлүштүрүү аркылуу ар тараптан анализдедик.

III глава “Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери” деп аталып, анын кириш сөзүндө алгачкы жолу аныкталып жаткан сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү боюнча жалпы маалыматтар берилет.

Сүйлөмдүн келки маанилери кыргыз тилинде, негизинен, синтетикалык, лексикалык, аналитикалык, синтетика-аналитикалык, лексика-аналитикалык, контекстуалдык ыктар аркылуу жана интонациянын таасиринде уюшулары көрүнөт. Сүйлөмдө камтылган андай маанилик бөтөнчөлүктөрдү классификациялоо, ар бир маанинин берилүү ыктарын фактылык материалдардын негизинде анализдөө, ал маанилердин өз ара окшош, айырмалуу жактарын көрсөтүү, бир эле сүйлөмдө камтылган бир нече маанилердин берилүү өзгөчөлүктөрүн жана башкаларды изилдеген иш аракеттер жүргүзүлдү.

Сүйлөм тутумундагы келки маанилерди алардын сүйлөмдөгү ролуна, аткарган функциясына, камтыган масштабына, башка маанилерден болгон орчундуу айырмачылыктарына ылайык жалпысынан эки баскычка бөлүп кароого туура келет. Бул багыттан караганда, 1-баскычтагы, же негизги келки маанилер катары **маалымдоо, суроо, сурануу** маанилери каралат. Анткени бул маанилер пикир алышуунун негизги өзгөчөлүктөрү катары келип, тилдик карым-катнаш жасоодо белгилүү негиздеги айырмаланган функцияны аткарышат жана, дээрлик, бардык сүйлөмдөр ушул үч маанилик бөтөнчөлүктүн кайсыл биринде берилет. Ал эми сүйлөм тутумунда, же айтымда камтылган маанилердин булардан башка бардык түрлөрү 2-баскычтагы, же көмөкчү келки маанилер катары келип, алар же маалымдоо, же суроо, же сурануу маанилеринин тутумунда камтылат. Башкача айтканда, мындай көмөкчү маанилер маалымат берүү, маалымат алуу, же сурануу функцияларында уюшулган сүйлөмдөрдүн түрдүүчө ички маанилик бөтөнчөлүктө уюшулушун ишке ашыруучу кызматты аткарышат. Андыктан жогоруда көрсөтүлгөн негизги маанилерди **сүйлөмдүк келки маанилердин типтери**, ал эми алардын тутумунда келген кошумча, же көмөкчү маанилерди **сүйлөмдүк келки маанилердин түрлөрү** деп ажыратып кароо максатка ылайык.

3.1. Маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөр. Ойду, же түшүнүктү маалымдоо сүйлөмдүн функциялык негизги бөтөнчөлүгү катары келип,

деги эле сүйлөм түшүнүгүнүн башкы өзгөчөлүгү катары каралат. Андай **кеңири түшүнүктөн** каралганда, суроолуу сүйлөмдөр маалымат алуу максатында уюшулса, жай, илептүү сүйлөмдөр маалымат берүү, же маалымдоо функциясын ишке ашырат, же мындай сүйлөмдөр маалымдоо маанисинде болот. Сүйлөмдө камтылган маанилик бөтөнчөлүктөрдү (келки маанилерди) семантика-прагматикалык (мазмундук) аспектиден караганда, «маалымдоо мааниси» деген түшүнүк өз алдынча белгилерге ээ болгон түшүнүк катары ажыратылат. Маалымдоо мааниси объективдүү жана субъективдүү мазмундагы сүйлөмдөрдө берилип, андай сүйлөмдөр, негизинен, түз маанидеги сүйлөмдөрдөн болот да, анда сүйлөөчү тарабынан маалымдоо максаты негизги орунга коюлат. Маселен, *-Ата, Хан-Теңирдин кабагы бүркөлө баштаган турбайбы...* (Ө.Д.) деген объективдүү мазмундагы сүйлөм да, *Мага болсо, эми баары бир болуп калган* (Ч.А.) деген субъективдүү мазмундагы сүйлөм да маалымдоо маанисиндеги сүйлөм болду. Негизи, маалымдоо мааниси сүйлөмдө, же айтымда, деги эле тилдик карым-катнаш жасоо түшүнүгүндө орчундуу орунда туруп, маанилик түрлөрдүн көпчүлүгү анын курамында берилет. Андыктан, же бул маанилик түшүнүктүн камтыган масштабы кең болгондуктан, аны конкреттештирип, ички бөтөнчөлүктөрүн айырмалоо максатында **жайынча маалымдоо** жана **эмоциялуу маалымдоо** деп эки топко бөлүп кароого туура келет. Мындай негизде каралганда, жай сүйлөмдөр жайынча маалымдоо маанисиндеги, ал эми илептүү (буйрук) сүйлөмдөр эмоциялуу маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн тобуна кирет. Анткени маалымат сүйлөөчү тарабынан бардык учурда бирдей негизде берилбейт. Ошондуктан маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөр берилүү өзгөчөлүктөрүнө карай жайынча маалымдоо жана эмоциялуу маалымдоо деп ажыратылып, жайынча маалымдоо өз ич ара тике маалымдоо жана кыйыр маалымдоо деп, ал эми эмоциялуу маалымдоо ич ара талап кылып маалымдоо жана сезимдик маалымдоо деп ажыратылды. Маанилик түрлөрдүн кайсыл бирин камтып келгендигине ылайык булар да өз алдынча бир нече түрлөргө классификацияланды. Маалымдоо маанисинин бул көрсөтүлгөн ички бөлүнүштөрүн төмөнкү мисалдар тастыктайт:

Маалымдоо маанисиндеги сүйлөмдөр:

1. **Жайынча маалымдоо:** а) Тике маалымдоо: - *Жолдош капитан, сизди чакырып жатышат.* (А.Г.) ж.б.; б) Кыйыр маалымдоо: - *Элин асырай албай, жетимин кулдукка алдыргандын башынан бак таят* (А.С.) ж.б.

2. **Эмоциялуу маалымдоо: А. Талап кылып маалымдоо:**

1) Буйруп талап кылуу: - *Заховго телефон чалгын да, токтоосуз мага келсин деп айт!* (А.Г.) ж.б.

2) Суранып талап кылуу: - *Кет мындан, кете бер, кең пейилим Чиледи!* (И.К.) ж.б.

3) Эскертип талап кылуу: - *Шерменде кыла элегимде, аттан түш!* (У.А) ж.б.

4) Кекенип талап кылуу: - *Чыккынчыга бир гана жаза!* (Т.К.) ж.б.

5) Тыюу салып талап кылуу: – *Болду эми, кантет! Жеңе дейм, атаман уялсаң боло!* (У.А.) ж.б.

6) Сунуштап талап кылуу: – *Жаш төкмөлөргө көңүл бөлүп, алар үчүн кам көрүү керек!* (“К.М.”) ж.б.

7) Чыйралтып талап кылуу: – *Бошошпогун! Жигит болуп жоого аттанып баратасың. Эми энеңдин эмчегин эмчек белең!* (У.А.) ж.б.

8) Коркутуп талап кылуу: – *Кудайдын алдында чыныңды айт!* (У.А.) ж.б.

9) Шарт коюп талап кылуу: – *Убадага тура алса, убада берсин!* (С.М.) ж.б.

Б. Сезимдик маалымдоо:

1) Кубаттоо мааниси: – *Кош датка, жигит пири Шаймерден колдосун!* (Т.К.) ж.б.

2) Тынчсыздануу мааниси: – *Карышкыр! Баланы алып кетти, кокуй күн!* (Ч.А.) ж.б.

3) Кекенүү мааниси: – *А, сени, Теке кул! Териңди тескери гана сыйрыбасам!* (А.С.) ж.б.

4) Жактырбоо мааниси: – *Дагы, башын ийкеп коет шөптүрөп!* (К.Ж.) ж.б.

5) Ыраазы болуу мааниси: – *Пай, пай! Эмгек сүйгөн адамдар алп экен го!* (Т.С.) ж.б.

6) Суктануу мааниси: – *Эх, кандай керемет дүйнө!* (С.М.) ж.б.

7) Аео мааниси: – *Урбай эле койбой, олда байкуш ай!* (Ч.А.) ж.б.

8) Канааттануу мааниси: – *Баракелде, ушундай эле болмок!* (К.Ж.) ж.б.

9) Үндөө мааниси: – *Жашасын эгемендүүлүк!* (Оозеки кеп) ж.б.

Ал эми маанилик түрлөрдү өз ичине камтып, же камтыбай келгендигине карай маалымдоо маанисин **кошумча маанисиз маалымдоо** (Эл менен жашайм деген адам адилетсиз болбойт) жана **кошумча маанилүү** маалымдоо (Сөздөн эмес, иштен баар табар эле) деп бөлүп карадык.

Ошондой эле **образдуу маалымдоо** (Жүзүмдөй бышкан мөлтүрөп, жүзүңдөн жаным садага) жана **сүйлөмсүз маалымдоо** (ымдоо-жаңсоо, кол кезөө, баш ийкөө, баш чайкоо, бали, өш, ов-ов ж.б.) деген түрлөрүн да көрсөттүк.

Сүйлөмдө камтылган маанилик бөтөнчөлүктөрдүн бул өңдүү ич ара да бир нече түрлөргө ажыратылып, бутактап кетиши сүйлөм, айтым табиятынын көп кырдуулугун айгинелейт. **Сүйлөмдүн эң негизги өзгөчөлүгү – конкреттүү чектеп көрсөтүүгө мүмкүн болбогон маанилик бөтөнчөлүктөрдү (келки маанилерди) өз ичине камтуу аркылуу аларды чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгүнүн болгондугу.** Ошон үчүн ал башка тилдик бирдиктерден өзгөчөлөнүп, карым-катышты тейлөөдө негизги функцияны аткарат. Сүйлөмдүк келки маанилерди, алардын өз ара катыштарын аңдай алуу аларда берилген ойду, маалыматты жеткиликтүү кабылдоого негиз болот.

3.2. Суроо маанисиндеги сүйлөмдөр. Өз ичине суроо маанисин камтыган сүйлөмдөр сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары келип, маалымат берүү

максатында эмес, **маалымат алуу максатында** уюшулгандыгы үчүн сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат. Мындай сүйлөмдөр сүйлөөчү тарабынан ага белгисиз, же түшүнүксүз болгон объективдүү, субъективдүү көрүнүш, кубулуштарды, түшүнүктөрдү билүү, тактоо үчүн уюшулуп, 2-3-жак тарабынан ага карата болчу жооптун, же маалыматтын түзүлүп берилишин шарттайт. Бирок суроолуу сүйлөмдөр, же сүйлөмдөгү суроо мааниси семантикалык жактан бир кылка эмес, башкача айтканда, ал түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө колдонулуп, түрдүү ыктарда, ар кандай тилдик бирдиктер менен каражаттардын таасиринде уюшулат. Бул өңдүү өзгөчөлүктөргө ылайык ар кайсыл тилдеги суроолуу сүйлөмдөр өз ич ара бир нече түрлөргө ажыратылып каралып жүрөт. Маселен, орус тилиндеги суроолуу сүйлөмдөр суроонун тибине жана жооптун өзгөчөлүгүнө карап жалпы суроолуу (общевопросительные) жана жеке суроолуу (частновопросительные), ал эми мааниси менен коммуникативдик милдетинин мүнөзүнө ылайык өздүк суроолуу (собственно вопросительные) жана өздүк эмес суроолуу (несобственно вопросительные) сүйлөмдөр деген түрлөргө ажыратылган (Современный русский язык // под. ред. В.А.Белошапкина. - М.: Высшая школа, 1989. -625-б).

Суроо маанисиндеги сүйлөмдөр кептик тармактын (функционалдык стилдин) бардык түрүндө кеңири колдонулуп, түрдүү структуралык типтеги сүйлөмдөрдүн тутумунда, же өз алдынча сүйлөмдүк курулушта уюшулат.

Кыргыз тилиндеги суроо маанисин билдирген сүйлөмдөр да кептик чөйрөнүн бардык тармактарында кеңири колдонулуп, белгилүү чектеги өз ара ички маанилик айырмачылыктарда берилет. Андай ич ара маанилик айырмачылыктарды камтыган суроо маанисин жоопту талап кылуу, талап кылбоо жана өз ичине жоопту камтуу өзгөчөлүктөрүнө ылайык **нукура суроо, тунгуюк суроо, маалымдама суроо** деген үч типке, ал эми кошумча камтыган маанилик бөтөнчөлүктөрүнө ылайык **кабатыр суроо, тактама суроо, өкүнүч суроо, нааразы суроо, божомол суроо, зекиме суроо, кыйытма суроо, таарыныч суроо, каймана суроо, кусадар суроо** деген өңдүү бир нече ички маанилик түрлөргө ажыратып карадык.

Бул айтылгандарды төмөнкү мисалдардын негизинде бышыктоого болот: Суроонун маанилик типтери:

1. **Нукура суроо.** Анын негизги өзгөчөлүгү – кеп учурунда тыңдоочунун бар болушу жана жоопту талап кылуусу. М: - *Ой, кызыл жоолукчан, кандай турмуш жайыңыз?* (Ж.Т.) ж.б.

2. **Тунгуюк суроо.** Бул суроонун негизги бөтөнчөлүгү – суроо багытталган объект кеп учурунда катышса да, катышпаса да жооптун талап кылынбагандыгы. Суроо багытталган объект, же түшүнүктүн өзгөчөлүгүнө ылайык тунгуюк суроо төмөнкүдөй түрлөргө ажырайт:

1) **Адамдарга карата коюлуучу тунгуюк суроо.**

М: *Өмүрүм өтүп жатат эңсөө менен, / Кымбатым, келер жагың кайсыл тарап?* (А.Ө.) ж.б.

2) **Жаныбарларга жана жансыз заттарга карата айтылуучу туңгуюк суроо:** *Каран күнгө, марал, кабылдыңбы сен?/ Конушуңдан үркүп жаңылдыңбы сен? (А.Р.). Алтын Ай, неге нурларың муздак түнкүсүн? (М.А.). ж.б.*

3) **Абстракттуу түшүнүктөргө карата айтылуучу туңгуюк суроо:** *Он сегиз жаш, тоодо тунук булак белең?(К.Б.) ж.б.*

4) **Сүйлөөчүнүн өз туюмуна карата айтылуучу туңгуюк суроо:** *Теке баатырды кайсы кара теке сүздү? Ким кайрады аны өзүнө каршы?... Атаке баатыр өзүнчө туруп ушулар жөнүндө ойлойт (А.С.) ж.б.*

3. Маалымдама суроо. Суроонун бул тиби туюнткан мааниси боюнча да, уюшулушу боюнча да, айтылуу интонациясы боюнча да суроо маанисинин жогорку типтеринен өзгөчөлөнүп турат. Анын негизги бөтөнчөлүгү – жоопту өз ичине камтып туруусу.

М: Сен, сен дүйнө, сен дүйнө. / Ким жеткен сенин түбүңө? (Коргол) ж.б.

Суроо мааниси сүйлөөчүнүн туюмун, учурдагы психологиялык абалын, андагы түшүнүккө, көрүнүшкө карата болгон жеке мамилесинин өзгөчөлүгүн туюнтушуна ылайык төмөнкүдөй ички маанилик түрлөргө ажыратылды:

1) **Кабатыр суроо:** *Күкүгүм Зыйнат деп жүрүп,/ Күйүттө өтүп кетемби? (Абдрахман) ж.б.*

2) **Тактама суроо:** *Кымызга, жеңе, бал коштуң беле?/ Татымы кетпейт таңдайдан даде! (С.А.) ж.б.*

3) **Өкүнүч суроо:** *Калдымбы чындап ажырап,/ Кайраным Жамгыр көк жалдан? («С-Б»). ж.б.*

4) **Божомол суроо:** *Бабалар кылган иш бекен?/ Баатырлар баскан из бекен?(Ж.М.) ж.б.*

5) **Нааразы суроо:** *Каалап алган жарыңа, / Ушубу, Бөкөй, кыларың? («С-Б») ж.б.*

6) **Кусадар суроо:** *Бото көз анда, мен мында, / Боздосом үнүм жетеби? (Элдик ырдан).*

7) **Зекиме суроо:** – *Кудайдын каалоосуна не дегич бар, жээнчер?! (Т.К.) ж.б.*

8) **Эскерме суроо:** *Эсиңдеби кечиндеги сырдашуу? (Ж.А.) ж.б.*

9) **Таарыныч суроо:** *Жолугууга бир келсең эмне болмок,/ Убактыңды ушунча аядыңбы? (Р.А.) ж.б.*

10) **Тастыктама суроо:** *Кайниме айтпай кимге айтам, / Капалуу көңүл жайымды? («С-Б») ж.б.*

11) **Эканжы суроо:** *Атын атып салсамбы?/ Аман кармап алсамбы? («Эр Табылды») ж.б.*

12) **Сунуштама суроо:** – *Аба, бул жерден жарак алсак кантет? (Э.К.) ж.б.*

13) **Таңданыч суроо:** – *Капрай, анын катынын көрбөй туруп да сынайсызбы? (А.С.) ж.б.*

14) **Какшык суроо:** *Өмүрү келте дегендей,/ Ушул келген мергенди, /Жасаган кудай сен белең? («Кожожаш») ж.б.*

15) **Шектенич суроо:** Уурудук кылып журтуңдан, / Качып келип журбөгүң? (Барпы) ж.б.

16) **Келеке суроо:** Башың башпы кумганбы, / Чачыңды бирөө жулганбы? (Мидин) ж.б.

17) **Айгинелеме суроо:** Каректе турса жазылып, / Катасың неге жашырып? (А. Ж.) ж.б.

Суроо маанисинин бул көрсөтүлгөн типтери менен түрлөрүн ажыратып кароо жана аныктоо суроо маанисин пайда кылуучу тилдик бирдиктер менен каражаттарга гана байланыштуу болбойт. Андай маанилик бөтөнчөлүктөрдүн келип чыгышы сүйлөм тутумундагы сөз жана сөз айкаштарынын семантикасына, контексттик, интонациялык жана башка өзгөчөлүктөргө байланыштуу да ишке ашат. Ойду берүүдөгү мындай маанилик бөтөнчөлүктөрдү жеткиликтүү, туура кабылдоосуз пикир алышуу өз деңгээлинде ишке ашпайт.

3.3. Сурануу маанисиндеги сүйлөмдөр. Сүйлөөчү өз кебинде тыңдоочу менен тике катышта келген, же тескерисинче, тике катышпаган, өтө көп кырдуу структуралык, семантикалык бөтөнчөлүктөрдө берилген маалымдоо, суроо, сурануу функцияларын ишке ашырган сүйлөмдөрдү, айтымдарды иштеп чыгат. **Сурануу** тыңдоочу менен тике катышта келип ишке ашкан жана тыңдоочуга таасир этүүчү касиетке ээ болгон карым-катнаштык түшүнүк болгондуктан, аны Н.И.Формановская, С.П.Савельевалар сунуштоо, кеңеш берүү, талап кылуу, буйруу, көрсөтмө берүү, эскертүү, тыюу салуу, уруксат берүү өндүү маанилик түшүнүктөрдүн тобунда (поле побудительности) карашат. Сурануу жогоруда белгиленгендей (ар дайым тыңдоочу менен катышта келиши, тыңдоочуга таасир өткөрүүсү) өзгөчөлүктөрү боюнча аталган маанилик бөтөнчөлүктөргө жакын болгону менен, алардан төмөнкүдөй негиздеги орчундуу айырмачылыктарга да ээ:

1) Н.И.Формановская өзү: “В побуждениях выделяют те РА (реч. акт), которые основаны на приоритете говорящего, его высоком статусе, власти” деп белгилегендей, талап кылуу, буйруу, тыюу салуу жана башкаларда сүйлөөчү менен тыңдоочунун орду, социалдык, жаш курактык жана башка абалдары айкын айырмаланып турса, суранууда андай айырмачылык тескерисинче, же тең салмакта болушу мүмкүн. Башкача айтканда, буйруп талап кылуу маанилерин камтыган сүйлөмдөрдө тыңдоочуга милдеттүүлүк, же аргасыздык мүнөздүү болсо, суранууда сүйлөөчүгө караганда тыңдоочунун “укугу” чоң, же ал баш тартуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Логикалык таанымга ылайык, эгерде карапайым (социалдык абалы, даражасы тыңдоочудан төмөн) сүйлөөчү өз жетекчисине, же өзүнөн жогорку даражадагы тыңдоочуга буйруу, талап кылуу, тыюу салуу негизинде кайрыла алса, анда ошол жагдайга ылайык ошол маселе боюнча тыңдоочу сүйлөөчүнүн алдында айыптуу, же алсыз, ал эми, маселен, директор мугалимден, же окуучудан суранса, сүйлөөчү тыңдоочудан көмөк күткөн болот, эгер сүйлөөчү үчүн тыңдоочу өтө кымбат, жакын болсо, тыңдоочунун (баланын) кызыкчылыгы үчүн сүйлөөчүнүн (эненин) суранычы анын даражасынын төмөндүгү катары кабылданбайт.

2) Талап кылуу, буйруу, тыюу салуу жана башкаларга өктөм интонация, сүйлөөчүдөгү артыкчылык, же тең укуктуулук, мажбурлоочулук маанай мүнөздүү болсо, суранууга, тескерисинче, басыңкы, же илбериңки интонация, сүйлөөчүдөгү зарылдык, же жетишпестик, мунайыңкы, же жалбарыңкы маанай мүнөздүү. Аталган маанилик өзгөчөлүктөрдүн туюндурулушунда аларга мүнөздүү болгон белгилердин, өзгөчө, интонациянын ролу чоң. Эгерде, маселен, суранууну туюндуруучу **суранам, берип турчу, кабатыр болбочу** деген өңдүү тилдик бирдиктер катышып уюшулган сүйлөмдөр суранууга мүнөздүү эмес өктөм интонация менен айтылса, тыңдоочу ал сүйлөмдөгү ойду сүйлөөчүнүн кекерлөөсү, талап кылуусу, же коркутуусу катары кабылдайт. Мындай интонациялык айтымда, чынында эле, сүйлөөчү да сурануу максатын койбойт. Ошондой эле буйруу, талап кылуу маанилерин туюнтуучу тилдик бирдиктер, же каражаттар катышып уюшулган сүйлөмдөр, же айтымдар басыңкы, илбериңки интонацияда айтылса, аталган маанилерди эмес, жайынча маалымдоо, же сурануу маанилерин туюнтуп калыштары мүмкүн.

3) Сурануу жогоруда белгиленген маанилик түрлөрдөн жалпы функциялык бөтөнчөлүгү боюнча да сезилерлик деңгээлде өзгөчөлөнүп турат. Тактап айтканда, буйруу, талап кылуу, сунуштоо өңдүү маанилерди өз ичине камтыган сүйлөмдөр эң алгач маалымдоо функциясын аткарса, сурануу маанисиндеги сүйлөмдөрдө маалымат берүү негизги орунда турбайт. Мында негизги орунда сүйлөөчүнүн көмөк күтүүсү, анын каалоосунун ишке ашыш-ашпашы турат. Маселен, *Эрте мененки саат сегизде бардык кызматкерлер өз ордуларында болушсун!* деген сүйлөмдө эң алгач (эң негизгиси) маалымат берилип жатса, *Эртеңге чейин китебиңди берип турчу* деген сүйлөмдө маалымдоо жогорку сүйлөмдөгүдөй негизги орунда эмес, же түпкүрдөгү кийинки орунда. Бул өңдүү өзгөчөлүктөрдүн, айырмачылыктардын негизинде сурануу маанисин камтыган сүйлөмдөрдү өзүнчө маанилик типтеги сүйлөмдөр катары кароого, ал эми жогоруда белгиленген маанилик түрлөрдү (буйруу, талап кылуу, сунуштоо ж.б.) камтыган сүйлөмдөрдү маалымдоо маанисиндеги сүйлөм тибинде кароого туура келет.

Сурануу сүйлөмдүк тулкуда камтылган маанилик бөтөнчөлүктөрдүн өзүнчө тибин катары келип, маалымдоо жана суроо маанилеринен айырмаланып турат. Башкача айтканда, мында сүйлөөчү тарабынан маалымат берүү максаты да, маалымат алуу максаты да коюлбайт, бирок сүйлөөчүнүн кайсыл бир нерсеге, түшүнүккө болгон каалоосу билдирилип, ага жетүү үчүн анын (сүйлөөчүнүн) 2-3-жактан жардам, көмөк, же кечирим күткөндүгү туюнтулат. Белгилүү бир чекте маалымдоочулук функция да ишке ашканы менен, ал негизги орунда турбайт. Сүйлөмдүн бул тибинин уюшулушундагы башкы максат – тыңдоочуга кайсыл бир маалыматты берүү эмес, сүйлөөчүнүн суранычын гана билдирүү. Ошондой болсо да сурануу мааниси суроо маанисине бир топ жакын келет, анткени **суроо маанисинде сөз, же сүйлөм түрүндөгү жооп талап кылынса, сурануу маанисинде иш аракет түрүндөгү «жооп» талап кылынат.** Мындан, ошондой эле сура+оо, сура+ын+уу сөздөрүнүн уңгусу бир экендигинен да сурануу маанисинин суроо маанисинен

бутақтап чыгып, өз алдынча маанилик деңгээлге жеткендиги айкын болуп турат. (Мында өздүк мамиленин мүчөсү - **ын** сөз жасоочулук функцияны аткарып калган). Мындай жакындыктын, же бир тектүүлүктүн натыйжасында бул эки маани бири-бирин толуктоо, кошумчалоо иретинде бир жөнөкөй, же татаал сүйлөмдүн тутумунда түрдүүчө өзгөчөлүктө арбын колдонулат.

Ошентип, сурануу мааниси өз алдынча маанилик типтеги сүйлөмдөрдү уюштурары белгиленип, суроо маанисинен болгон айырмачылыктары көрсөтүлүү аркылуу бул маанинин туюнтулушун шарттоочу тилдик бирдиктер менен каражаттар аныкталды. Ички семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык көмөк күтүп сурануу жана кечирим күтүп сурануу деген түрлөргө ажыратылды:

1. **Көмөк күтүп сурануу:** - *Сүйүүмдү айла кылып кайрып берчи. (О.С.) – Атаке, ичпечи!* (Оозеки кеп).

Сөзгө кулак сала көр,

Чалкуйрук тилин ала көр. (“Эр Төштүк”) ж.б.

2. **Кечирим күтүп сурануу:** - *Анын сөзүн көңүлүңө албачы (У.А.). Кечирип кой, мен сүйүүдөн жаңылсам* (Мидин) ж.б.

IV глава “Сүйлөмдүк келки маанилердин түрлөрү” деген аталышта берилген. Жогоруда айтылган сүйлөмдүк келки маанилердин типтери өз ичтерине кайсыл бир кошумча маанилерди камтып да, камтыбай да уюшулат. Кыргыз тилинде андай маанилик өзгөчөлүктөрдүн 50дөн ашуун түрү кезигип, алар лексика-семантикалык, контекстуалдык, интонациялык, семантика-грамматикалык, семантика-стистикалык жактардан өз алдынчалыктарга ээ болуп турушат. Маанилик типтердин кайсыл биринин курамында келип, сүйлөөчүнүн айтайын деген оюн, көзкарашын, мамилесин кыйыр түрдө туюндурган кошумча, көмөкчү маанилер катары келишкендиктен, аларды “Сүйлөмдүк келки маанилердин түрлөрү” деп атоо менен өз алдынча логика-семантикалык функцияны аткарган маанилик түрлөр катары кароо зарылдыгын белгиледик. Алар сүйлөөчү менен тыңдоочунун катыштык өзгөчөлүктөрүнө, дүйнө таанымдык, кулк-мүнөздүк жана башка абалдарына ылайык келип чыккандыктан, төмөнкүдөй топторго ажыратылып каралды жана ар бирине аныктамалар берилүү менен өз ара окшош, айырмалуу жактары көрсөтүлүп, аларды уюштуруучу лингвистикалык, экстралингвистикалык каражаттар анализделинди. Бирок көлөм сактоо зарылдыгына ылайык кыскача аныктамалар берилүү менен авторефератка бирден гана мисалдар киргизилди.

4.1. Адресанттын таанымдык деңгээлине байланышкан маанилер:

1) Таануу мааниси. Таануу түшүнүгү логикалык да, философиялык да категория болуу менен бирге лингвистикада сүйлөм, айтым тутумундагы маанилик бөтөнчөлүктөрдүн өзүнчө түрү катары келет. Сүйлөөчүнүн объективдүү, субъективдүү көрүнүш-кубулуштарды, түшүнүктөрдү өз сезим-туюмуна, ой жорумуна ылайык **ошол учурда** кабылдоо менен таанып-билүүсүнүн сүйлөмдөгү чагылдырылышын сүйлөмдүн коммуникативдик-прагматикалык аспектиден каралашында таануу мааниси деп атоого болот. Мисалы: *Туулган жерим сенде турбайбы*

Айтып бүткүс кооз сулуулук (Ж.М.) ж.б.

2) **Ынануу мааниси.** Ынануу маанисиндеги сүйлөмдөр сүйлөөчүнүн ал сүйлөмдө, же айтымда камтылган, маалымдалган түшүнүк, окуя, көрүнүш боюнча белгилүү чектеги таанымы, түшүнүгү болуп, ага көзү жеткендигин, ынангандыгын туюндурган сүйлөм катары келет. М: - *Чынында, аларга кыйын эле болгон экен* (Ө.Д.) ж.б.

3) **Моюнга алуу мааниси.** Бул маани бир топ кеңири түшүнүк катары келип, ал эки өзгөчөлүктө: эң алгач, “күнөөсүн, айыбын тана албоо” деген мааниде, экинчиден, таануу түшүнүгүнө жакын, же “өз каалоосуна каршы келген түшүнүктүн, көрүнүш-кубулуштун объективдүү чындык экендигине сүйлөөчүнүн аргасыздан макул болгондугун туюнтуучу маани” деген түшүнүктө колдонулат. М: 1. – Жашырып кайда барабыз, моюнга алуу керек. 2. -*Бек, акыбалыңыз ушу экен, мындан ары деле колубуздан эмне келет?!* (Т.К.) ж.б.

4) **Каршы болуу мааниси.** Аталган маани – белгилүү бир чекте таануу, ынануу, моюнга алуу маанилери менен катышта болгон маанилик түшүнүк. Анткени каршы болуу маанисин камтыган сүйлөмдөрдө адресанттын сөз болуп жаткан түшүнүктүн, кубулуш, окуянын объективдүү чындык экендигине ынанбагандыгын, аны моюнга албагандыгын билдирген ой, маалымат туюнтулат, же ал көрүнүшкө, түшүнүккө каршы келген, аны жокко чыгаруучу тааным, түшүнүк болот. М: -*Чачыңа ак кирди, ордонун эмне кереги бар сага!* (Т.К.) ж.б.

5) **Белгисиздик мааниси.** Мындай маанини камтыган сүйлөмдөр, негизинен, маалымдоо маанисиндеги сүйлөм тибинде уюшулуп, ар кандай окуя, көрүнүштүн, түшүнүктүн сүйлөөчүгө белгисиздигин маалымдайт. М: *Кудай билет, ким билет, / Кимиси сайып өтөрдү* (“Жаңыл Мырза”) ж.б.

6) **Эканжылык мааниси.** Бул маани белгилүү бир чекте белгисиздик мааниси менен катышта болуп, сүйлөөчүнүн өзү кабылган кайсыл бир көрүнүшкө, түшүнүккө карата бир чечимге келе албай калган абалын билдирген маани болуп эсептелет. М: - *Анын акылман экенин да, акмак экенин да айта албай калдым* (С.М.). ж.б.

7) **Болжолдоо мааниси.** Аталган маанилик өзгөчөлүк сүйлөөчүнүн өзүндө жеткиликтүү деңгээлдеги маалыматы, түшүнүгү болбогон, бирок анын объективдүү, субъективдүү шарт-кырдаалдарга ылайык кабылдаган ой-пикирин чагылдырган сүйлөмдөрдө камтылат. Мындай сүйлөмдөрдө берилген маалымат так, аргументтүү болбой, сүйлөөчүнүн субъективдүү ою, пикири катары келет. М: *Бозойдун тарткан кыягы, / Сүйүүсүн айтат сыягы* (Э.К.). ж.б.

8) **Терс түшүнүктүк маани.** Кыргыз тилиндеги “терс” сөзүнүн алгачкы маанисинде иш аракеттин аткарылбагандыгын, же этиштин терс формасын уюштуруучу –**ба** мүчөсү менен “жок”, “эмес” сөздөрү аркылуу берилген маани түшүнүлөт. Бирок “сүйлөм маанисиндеги терс түшүнүктөрдүн берилиши” дегенибизде сүйлөм курамына кирген айрым сөздөрдүн экинчи сөз менен айкалыша келип, баштапкы маанисине тескери болгон түшүнүктү билдирип калган абалын түшүнөбүз. М: *Өмүрлүү адам келечектен эмнелерди гана күтпөйт!* (Т.С.). ж.б.

9) **Тастыктоо мааниси.** Келки маанинин бул түрү сүйлөөчүнүн өзүнүн тааныштыгы, катышы бар иш аракеттик көрүнүштүн чындыкка шайкеш келишине ынангандыгын, же ага күбө болууга, далилдөөгө даяр экендигин билдирген маани болуп эсептелет. М: *Кеп үйрөнүп, кеп жеген адам асти кор болбойт* (Ж.М.) ж.б.

10) **Тактоо мааниси.** Бул маани, негизинен, суроо маанисиндеги сүйлөмдөрдө камтылат да, чындыкка дал келүүсүнө сүйлөөчүнүн толук көзү жетпегендигин, ал боюнча дагы кошумча маалыматтын керек экендигин билдирген көмөкчү маани болуп эсептелет. М: *-Сен эмне, тартуудан баш тартасыңбы?* (И.К.) ж.б.

4.2. Адресанттын туюмуна катышта болгон позитивдүү маанилер:

1) **Каалоо мааниси** сүйлөөчүнүн ички сезим-туюмдук ал-абалын билдирүүчү маанилердин бири катары келип, объектилик жана субъектилик типтеги заттарга, окуя, көрүнүштөргө карата болгон коштоосун туюндуруучу маани болуп саналат. М: *Өркүндөй бер, өсө бер,*

Өз тагдырың колуңда! (КРнын Гимнинен) ж.б.

2) **Эңсөө мааниси** каалоо маанисинин күчөттүрүлгөн абалы катары каралып, бул маанилик өзгөчөлүктөр бири-биринен чактык түшүнүктүн жана контексттик өзгөчөлүктүн негизинде өз ара айырмаланып турушат. Тактап айтканда, каалоо мааниси, негизинен, келер чактык жана учур чактык мааниде айтылган сүйлөмдөрдө берилсе, эңсөө мааниси өткөн чактык маанидеги түшүнүктөргө карата айтылган сүйлөмдөрдө камтылат. М: *Жыңайлак баскан издерим,/ Жылгаңдан келет издегим.* (К.К.) ж.б.

3) **Кусалануу мааниси** да өз ичине каалоо маанисинин белгилерин камтып, эңсөө маанисине бир топ жакын келет. Эңсөө мааниси каалоо маанисинин өнүккөн формасы катары келсе, кусалануу мааниси эңсөө маанисинин жогорку баскычы катары каралат. Анткени менен бул маанилик бөтөнчөлүктөр өз ара айырмачылыктарга да ээ болуп, кусалануу маанисинде сүйлөөчүгө мүнөздүү болгон басыңкы маанайлык абал басымдуулук кылат. М: *Муңканып жалгыз олтурам, / Муңдашым, Мунар, кайдасың?* (Аалы) ж.б.

4) **Кыялдануу мааниси** каалоо маанисинин өзгөчө түрү катары келип, мында сүйлөөчүнүн объективдүү чындык менен шайкеш келиши, келбеши белгисиз болгон (дээрлик чындыкка ашпаган) каалоосу туюнтулат да, негизинен, шарттуу этиштердин таасиринде уюшулат. М: *Ак жамгыр төксө шорголоп, / Арчага кирсек корголоп* (Об. ырдан) ж.б.

5) **Жактыруу мааниси** сүйлөөчүнүн өзүн курчап турган айлана-чөйрөгө: жандуу, жансыз заттарга карата болгон жеке мамилесинин, ички табиттик туюмунун алардын кайсыл бирине шайкеш келгендигин билдирүүчү маани болуп эсептелет да, көбүнчө сырдык сөздөрдүн, чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдүн таасиринде туюнтулат. М: *Жагалмай канат кашыңдан, / Жайылган кара чачыңдан* (Токтогул) ж.б.

6) **Суктануу мааниси** жактыруу маанисинин күчөттүрүлгөн түрү катары келип, сүйлөөчүнүн жаратылыштык, предметтик, же жандуу заттык көрүнүштөргө карата болгон кызыгуусун, көз артуусун бүт дилинен

берилүүсүн туюнтуу менен жактыруу маанисинен белгилүү өлчөмдө өзгөчөлөнүп турат. М: *-Пай, пай! Жорго болбосоң кое кал!* (Т.К.) ж.б.

7) **Үндөө-кубаттоо мааниси** – сүйлөөчүнүн өз ой жорумундагы, туюм-таанымындагы туура, же керек, зарыл деп эсептеген түшүнүгүнө кошулууга, аны коштоого 2-3-жактагы жандуу заттарды ынандырууга үгүттөгөндүгүн, белгилүү чектеги талабын билдирген маани. М: *Тур, каргыш тамгасы басылган, / Бүт дүйнөдөгү ач кулдар!* (Э.Потье) ж.б.

4. 3. Адресанттын туюмуна негативдүү таасирде болгон маанилер:

1) **Өкүнүү мааниси** сүйлөөчүнүн өз иш аракетине, же болуп өткөн кайсыл бир объективдүү чындыкка канааттанбагандыгын туюнтуп, анын жекече оюн, көз карашын билдирүүчү маани катары келет. Адресанттын туюм-таанымын көрсөтүүчү маанилик бөтөнчөлүктөрдүн бул түрүн билдирген сүйлөмдөр ар дайым өткөн чактык маанини камтыйт. М: *Аттиңай, билсем ошондо, аябайт элем мынчалык* (Т.М.) ж.б.

2) **Арман кылуу мааниси** өкүнүү маанисинин жогорку баскычы катары келип, айтуучунун өз каалоосуна каршы келген окуя, көрүнүшкө дуушарлангандыгына, же өз тилек-максатынын аткарылбагандыгына катуу кабатырлангандыгын, ой-санаага баткандыгын туюнтуучу маани катары каралат. М: *Ачыгын айтсам жашырбай, / Арманым аттын башындай* (Боогачы) ж.б.

3) **Таңдануу мааниси** адресанттын сезим-туюмуна, дүйнө таанымына шайкеш келбеген, өз турмуш практикасында дуушарланбаган көрүнүш, кубулушка кабылган учурунда айтылган анын кебинде камтылып, бул мааниде берилген сүйлөмдөр маалымдоо жана суроо тибиндеги сүйлөмдөрдөн болот. М: *- Жарыктык, ушундай бүркүт да колго түшөт экен ээ?!* (Ж.М.) ж.б.

4) **Кабатырлануу мааниси** сүйлөөчүнүн өзүнө тике, же кыйыр түрдө тиешеси бар окуя, көрүнүшкө, мамилелик жагдайга, ички сезим-туюмдук таанымына карата болгон жекече кабылдоосун, психологиялык удургуусун чагылдыруучу маани болуп эсептелет. М: *Курдашым элең, Чалкуйрук, / Кургурум кантер экенсиң!* (“Эр Төштүк”) ж.б.

4. Адресанттын таасиринде пайда болгон позитивдүү маанилер:

1) **Эскерүү мааниси** камтылган сүйлөмдөрдүн предикаттары атооч сөздөн уюшулса да, этиштен уюшулса да, негизинен, өткөн чактык формада берилет. Аталган маани сүйлөөчүнүн сезим-туюмунда калган өткөн чактык түшүнүктөрүн өзүнө, же 2-жакка карата эске салуу максатында маалымдалган сүйлөмдөрдө, айтымдарда туюнтулуп, көбүнчө “эле” көмөкчү сөзүнүн таасиринде пайда болот. М: *Куушуп оюн салчу элек, кулундар менен жарышып* (О.С.) ж.б.

2) **Эскертүү мааниси** сүйлөөчүнүн кабылдоосунда, сезим-туюмунда кырдаалга ылайык пайда болгон көйгөйлүү, же опурталдуу көрүнүштү түшүнүктөрдү 2-3-жакка карата маалымдаган сүйлөмдөрдө камтылып, андай сүйлөмдөр адресанттын ал жактардын иш аракетине тынчсыздангандыгын, ынанбагандыгын, же алдын ала эсине салгандыгын туюндурган маалыматты билдирет. М: *Этият бол, түшпө сулуу торуна...*(Омар Хаям) ж.б.

3) **Эстетүү мааниси.** Бул маанилик өзгөчөлүктө сүйлөөчүнүн алдына келер чактык, же өткөн чактык түшүнүктөрдү ага катышы бар 2-же 3-жактагы активдүү субъекттин эсине салуу максаты гана коюлуп, бирок эскертүү маанисиндегидей талап кылуу түшүнүгү камтылбайт. М: *-Сталинградда немистин кысымын чогуу көрбөдүк беле?* (У.А.) ж.б.

4) **Сунуштоо мааниси** сүйлөөчүнүн сүйлөм уюшулушуна негиз болгон көрүнүштөн, түшүнүктөн, ал учурдагы жагдайдан келип чыккан көз карашын, пикирин билдирген маани катары келет да, негизинен, 2-3-жактагы активдүү субъектке карата айтылат. М: *-Кандай болот, үй-үйлөргө тарасак?* (Ж.Б.) ж.б.

5) **Кеңеш берүү мааниси.** Аталган маанини чагылдырган сүйлөмдөр менен айтымдарда менталдык сферага мүнөздүү болгон түшүнүктөргө, адеп-ахлактык, жүрүм-турумдук нормаларга байланышкан объективдүү пикирлер, көз караштар берилет. Андай сүйлөмдөргө объективдүүлүк мүнөздүү болуп, бул маани үч жакка тең тийиштүү болгон жамдоо, жалпылоо абалында туюнтулат. М: *Жинди менен жол кошпо, / Суу куя бербө толбоско* (Токтогул) ж.б.

6) **Көкүтүү мааниси** белгилүү бир чекте сунуштоо, кеңеш берүү маанилеринин белгилерин камтып, алардын күчөтүлгөн абалы катары келет. Көкүтүү маанисиндеги сүйлөмдөрдө сүйлөөчү өзүнүн эмес, тыңдоочунун ал-абалына, иш аракетине байланышкан көрүнүштүн, окуянын уланышын, ал гана эмес күчөшүн каалайт. Ал маани тыңдоочуну намыстандырган, же күшкүштөгөн пикир катары кызмат аткарат. М: *-Койчу каапыр, анда өлбөгөн жерде калбайсыңбы!* (У.А.) ж.б.

7) **Ыраазылык мааниси** – сүйлөөчүнүн өзүнө тиешеси бар, же жок окуя, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн, же 2-3-жактар тарабынан болгон иш аракеттердин таасирине, натыйжасына көңүлү толгондугун билдирген маани. М: *Түшүмдө күндө сага жолуктурган, / Рахмат миң мертебе махабатка* (О.С.) ж.б.

8) **Канааттануу мааниси** адресанттын өз иш аракетине байланышкан көрүнүшкө, натыйжага, же 2-3-жактын учурдагы көмөгүнө кубанганын, көңүлү жайланганын туюнткан маани болуп эсептелет. Ал көбүнчө “ырас болбодубу”, “жакшы болду да” деген өңдүү 3-жак формасындагы этиштердин таасиринде чагылдырылат. М: *Ырас болду ыраактан, /Ырдаймын деп келгениң* (Эшмамбет) ж.б.

9) **Алкоо мааниси.** Мындай маанидеги сүйлөмдөр, негизинен, адамдарга, кээде жаныбарларга карата айтылып, көбүнчө сырдык, каратма сөздөрдүн катышуусунда уюшулат да, сүйлөөчүнүн 2-3-жактарга карата болгон жактыруу, жакшылык каалоо мамилелерин билдирүүчү маани катары келет. М: *-Өркөнүң өссүн, балам, ылайым эркек төрөп ал!* (У.А.) ж.б.

4. 5. Адресат менен катышта болгон негативдүү маанилер:

1) **Кекетүү мааниси** сүйлөөчүнүн өз каалоосуна каршы келген 2-3-жактардын иш аракеттерине кыжырдануусун, ага каршы иш аракет жасоого даярдануусун туюндурган сүйлөмдөрдө камтылат. Бул маани бир топ кеңири

мазмунда болуп, сүйлөмдө кекенүү, кекээрлөө, кектөө, зекүү түрүндө чагылдырылат. М: *-Ой, ит, мага буйрук бергидей сен кимсиң өзү!?* (Ж.И.) ж.б.

2) **Какшыктоо мааниси** кайсыл бир иш аракеттин, түшүнүктүн туура эмес экендигине, же анын ишке ашпастыгына сүйлөөчүнүн көзү жетип, бирок аны тийиштүү жакка тике айтпай, өтмө маанидеги тилдик бирдиктердин көмөгүндө имплициттик өзгөчөлүктө маалымдаган сүйлөм, айтымдарда камтылат. Бул маани контексттик, интонациялык, кырдаалдык ж.б. өзгөчөлүктөрдүн негизинде айкындалат. М: *- И, ушу Аламан колдогондон кийин болбодубу!* (У.А.) ж.б.

3) **Табалоо мааниси** 2-3-жактагы активдүү субъекттин иш аракетинин, ой-пикиринин туура эмес терс натыйжа берип калганына сүйлөөчүнүн канаатангандыгын билдирүүчү маани болуп эсептелет. М: *- Экинчи аялы да кыз тууп берсе, устанын ахвалы кандай болор экен!* (Ф.М.) ж.б.

4) **Нааразылык мааниси** сүйлөөчүнүн башка адамдардын, же өзүнүн иш аракетине, көрүнүш, кубулуштарга болгон терс мамилесин туюнтуп, өз ичине жек көрүү, каршы болуу, таарынуу маанилеринин белгилерин да камтыйт. М: *Эрдигиң бар, эсиң жок, / Энөө Төштүк экенсиң.* (“Эр Төштүк”) ж.б.

5) **Каргоо мааниси.** Каргоо түшүнүгү бири-бири менен душмандык маанайдагы каршылаш тараптардын ортосунда жүргөн байланыш процессинде жүзөгө келет да, андагы сүйлөөчүнүн адресатка карата айтылган жамандык каалоолору каргоо маанисин туюндурат. М: *Чөп саргайып, күз болсун, / Таманың алды түз болсун! / Туруп кал, мерген, аскада, / Тууганга кыйын иш болсун!* (“Кожожаш”) ж.б.

6) **Кордоо мааниси.** Бул маанини туюнткан сүйлөмдөр менен айтымдарда сүйлөөчүнүн оппозициялык маанайдагы 2-же 3-жакка карата болгон негативдүү ой жоруму берилет. М: *Манапты мактап май жеген, / Шалпаң кулак тайганым* (Токтогул) ж.б.

4. 6. Сүйлөм, айтым тутумунда камтылган жалпы маанилер:

1) **Күчөтүү мааниси** сүйлөмдө, айтымда, сөздө камтылган маанилердин өзүнчө түрү катары келип, бул маанини туюнткан сөз, же сөз айкашы өзү катышкан сүйлөмдөгү сүйлөөчүнүн маани берген, басым жасаган бөлүгү катары келет да, белгилүү бир өлчөмдөгү образдуулукту, көркөмдүктү камтып турат. М: *Алп-дөөлөрдүн баарына, / Көк таштан жаман тийгенде* (“Эр Төштүк”) ж.б.

2) **Салыштыруу мааниси** сүйлөм тутумунда камтылчу маанилик бөтөнчөлүктөрдүн өзгөчө түрү катары келет да, ал адабият илиминде троптун жөнөкөй түрү деп каралат. Бул маани лингвистикалык аспектиден изилденип, аны уюштуруучу тилдик бирдиктери менен каражаттары аныкталды жана **айкын салыштыруу, солгун салыштыруу, сапаттык салыштыруу, көлөмдүк салыштыруу** деген түрлөргө ажыратылып каралды. М: *Келериңде, дүнүйө, / Толукшуп чыккан айдайсың* (Токтогул). *Чымыны бар чымчыктай, / Чычканы бар күчүктөй* (“Манас”) ж.б.

4. 7. Сүйлөмдө сейрегирээк камтылган маанилер:

1) **Аёо мааниси:** -*Мамазия аваңыз ушул айдын онуда өтүп кетти бичара* (С.К.) ж.б.

2) **Түнүлүү мааниси:** *Көңүл каалаган менен, ага жетмек кайда!* (У.А.) ж.б.

3) **Ызалануу мааниси:** - *Аз жерден шпион болуп кала жаздадым, баарыдан да ошого күйбөдүмбү!* (У.А.) ж.б.

4) **Жайкоо мааниси:** - *Кантет, жигит ашык болгон кыз да ошентет бекен!* (У.А.) ж.б.

5) **Саксынуу мааниси:** - *Не бар, не жок, мындайда кеп-кеңешке жарамдуу киши керек!* (И.К.) ж.б.

6) **Бүшүркөө мааниси:** - *Мен сиз менен сүйлөшсөм керек эле* (У.А.) ж.б.

7) **Кыйытуу мааниси:** *Кара шумкар жем жесе,*

Канатын канга тийгизбейт.

Кайраты бар азамат,

Кайгысын элге билгизбейт (Барпы) ж.б.

8) **Өчөшүү мааниси:** – *Жөн кой, айткан тилди укпаса, өз убалы өзүнө!* (И.С) ж.б.

9) **Эркелетүү мааниси:** *Жандап чыккан талдайым,*

Жанып турган шамдайым (К.М) ж.б.

10) **Кайраттануу мааниси:** – *Мейли, таап алышса, бешенемден көрөм!* (Ж.И.) ж.б.

11) **Тартынуу мааниси:** – *Дароо эле айта койгонго болбойт го? Кагып салсачы?* (Б.Т.) ж.б.

12) **Кайдыгерлик мааниси:** – *Айтабы, коебу, урабы, соебу, мага эмне!* (Эл оозунан) ж.б.

13) **Кичирейтүү мааниси:** – *Тырнактай күнөөсү жок.*(көлчүк, кутуча ж.б.).

4. 8. “Маанилик түрлөрдүн жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдө катарлаш абалда келүү өзгөчөлүктөрү” өзүнчө параграфта каралып, а) маанилик түрлөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрдө берилиши; б) удаалаш келген жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү маанилик катыштар; в) татаал сүйлөмдүн тутумунда келген жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү маанилик бөтөнчөлүктөр деген темачаларга ажыратылуу менен анализделинди, семантикалык талдоолордун үлгүлөрү берилди. М: Адам өз адебинен көбүнесе күйүп кетиши мүмкүн, бирок ак болсоң, тагдыр сени эч качан талаага таштабайт (“Кыргыз Туусу”). (Баш сүйлөм+багыныңкы сүйлөм+баш сүйлөм). Бул аралаш татаал сүйлөм субъективдүү мазмундагы үч жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулган. Мындагы 1, 3-жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү маанилер негизги, 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү маани көмөкчү маани катары келди. 1-сүйлөмдө болжолдоп маалымдоо, 2-сүйлөмдө шарттуу маалымдоо, 3-сүйлөмдө тастыктап маалымдоо маанилери камтылды ж.б.у.с.

Акырында диссертациялык иштин жалпы мазмуну боюнча корутунду чыгарылды жана окулган адабияттардын тизмеси тиркелди.

КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй мазмундагы натыйжалар жана тыянактар чыгарылды. **Негизги натыйжалар:**

1. Мазмундук синтаксистин жалпы принциптери, негиздери, өбөлгөлөрү боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлдү;

2. Сүйлөмдүн маанилик түзүлүшүндөгү тилдик, коммуникативдик, логикалык, прагматикалык, жалпы семантикалык, психологиялык көрсөткүчтөр комплекстүү иликтөөгө алынды; булар келки маанилерди жаратуучу таянычтар катары координацияланып талданды;

3. Келки маанилердин аныктамасы берилип, аларды уюштуруудагы контексттин жана жагдай-шарттын ролу ар тараптан аныкталды;

4. Келки маанилерге тиешелүү жана аларды уюштуруучу просодикалык каражаттар (логикалык басым, интонация ж.б.) мүнөздөмөгө алынды;

5. Синтаксистик мазмунду жаратууда адресант менен адресаттын бөтөнчөлүктөрүнүн (жашы, кулк-мүнөзү, адистиги, жынысы, билими, статусу ж.б.) кызматы зор экендиги далилденди;

6. Келки маанилерди типтештирүүнүн жана түрлөөнүн критерийлери иштелип чыгылды жана колдонулду;

7. Синтаксистик мазмун бир нече алкакта топтоштурулуп кенен сыпаттоого ээ болду;

8. Синтаксистик маанилерди уюштуруудагы предикаттын өзгөчө кызматы ар тараптан көрсөтүлдү;

9. Пикир алмашуудагы адресат-адресант, сүйлөөчү-угуучу, субъект-объект ж.б. катыштардын мааниси ачыкталды;

10. Келки маанилердин колдонулуу чөйрөлөрү жиктелип белгиленди;

11. Түркүн топторго жана түрлөргө кирген синтаксистик каражаттардын жалпылыгы жана айырмачылыгы аныкталды;

12. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдөгү келки маанилердин өзгөчөлүктөрү белгиленди.

13. Келки маанилердин типтеринин да, түрлөрүнүн да өз ара катыштары, окшош, айырмалуу жактары фактылык материалдардын негизинде тастыкталды;

14. Сөздүн, сөз айкашынын, сүйлөмдүн алкагында туюнтулуучу күчөтүү, салыштыруу маанилери “Жалпы маанилер” деген аталышта берилип, ар бири ич ара семантикалык түрлөргө ажыратылуу менен, аларды уюштуруучу бирдиктер менен каражаттарга лингвистикалык аныктамалар берилди.

Тыянактар:

1. Сүйлөмдүк келки маанилер өз ара типтерге жана түрлөргө ажыратылат;

2. Ар кайсыл сүйлөм, же айтым келки маанилердин типтеринин кайсыл биринде уюшулат, алар – маалымдоо, суроо, сурануу маанилери;

3. Келки маанилердин типтери ич ара семантикалык бөтөнчөлүктөргө ээ;

4. Ал маанилик типтер маанилик түрлөрдүн кайсыл бирин камтып да, камтыбай да берилиши мүмкүн;

5. Келки маанилердин түрлөрү маанилик типтердин биринин курамында келген көмөкчү маанилер, алардын саны кыргыз тилинде элүүдөн ашуун;

6. Келки маанилердин типтеринин да, түрлөрүнүн да уюшулушунда ал сүйлөмдүн тутумуна кирген сөз жана сөз айкаштарынын лексикалык маанилери негизги ролду ойнойт;

7. Келки маанилердин туюнтулушунда предикаттын ролу чоң, бирок ар дайым эле чечүүчү мааниге ээ боло албайт;

8. Сүйлөмдүк келки маанилердин типтеринин да, түрлөрүнүн да өздөрүн уюштуруучу тилдик бирдиктери менен каражаттары бар, бирок контексттик, кырдаал-чөйрөлүк, интонациялык, жест, мимикалык ж.б. өзгөчөлүктөргө ылайык бир эле сүйлөм ар кайсыл келки маанилик өзгөчөлүктү туюнтуп калышы ыктымал;

9. Татаал сүйлөмдүк структурада уюшулган сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бири бирдей, же ар башка келки маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилет.

Изилдөө **келечекте** мындан ары өнүктүрүлүп:

1) кеңири пландагы курстук, дипломдук, магистрлик, диссертациялык иштерди жаздырып корготуу;

2) аталган багытта илимий докладдар, макалалар даярдоо жана илимий-теориялык конференцияларда талкуулатып туруу;

3) ири көлөмдөгү монография даярдап, басмадан чыгаруу өңдүү иш аракеттер жүргүзүлөт.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

а). Монографиялар

1. Элчиев, Ж. Сүйлөмгө грамматикалык жана мазмундук талдоо жүргүзүү [Текст] / Ж. Элчиев. – Бишкек, 2002. - 117 б.

2. Элчиев, Ж. Сүйлөмдүн келки маанилери, типтери жана түрлөрү [Текст] / Ж. Элчиев. – Бишкек, 2012. - 327 б.

б). Илимий макалалар

3. Элчиев, Ж. Сөз тизмектеринин айрым маселелери [Текст] / Ж. Элчиев // Мамлекеттик тил. Окутулушу жана изилдениши: республикалар аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Ош, 1994. – 48-50-б.

4. Элчиев, Ж. Кыргыз тилинин семантикалык синтаксисин изилдөө маселелерине карата [Текст] / Ж. Элчиев // Н.К. Дмитриевдин 100 жылдыгына арналган илимий-теориялык конференциянын материалдары. – Ош, 1998. – 40-44-б.

5. Элчиев, Ж. Кыргыз тилиндеги атоочтук предикаттардын табияты жөнүндө [Текст] / Ж. Элчиев // Проф.А.Жапаровдун 80 жылдыгына арналган илимий-теориялык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2002. -152-157-б.

6. Элчиев, Ж. Кыргыз тилинде имплициттик маанилердин берилүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2004. - №2 -119-123-б.

7. Элчиев, Ж. Кептеги өтмө маанилүүлүк жана аны алып жүрүүчү тилдик бирдиктер жөнүндө [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. – 2004. - №3. - 17-20-б.

8. Элчиев, Ж. Кыргыз тилинин грамматикасындагы айрым татаал учурлар жана ажырым көз караштар [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2006. - №1-2. - 97-99-б.

9. Элчиев, Ж. Сүйлөмдүк маанилердин түрлөрү жана аны классификациялоо маселеси [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2006. - №3. - 111-115-б.

10. Элчиев, Ж. Болжолдоо мааниси, анын сүйлөмдө берилүү өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. – 2006. - №3. - 115-120-б.

11. Элчиев, Ж. Салыштыруу мааниси, анын уюшулуу өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2006. - №7. - 9-13-б.

12. Элчиев, Ж. Сүйлөмдөгү суроо мааниси, анын түрлөрү [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2007. - №3. -104-109-б.

13. Элчиев, Ж. Таануу жана каршы болуу, ынануу жана моюнга алуу маанилери, алардын жакын, айырмалуу жактары [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2007. - №3. - 109-113-б.

14. Элчиев, Ж. Өкүнүү жана арман кылуу маанилери, алардын берилүү өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2008. - №4. - 125-128-б.

15. Элчиев, Ж. Сурануу мааниси, анын берилүү ыктары [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2008. - №4. - 128-131-б.

16. Элчиев, Ж. Синтаксистик парадигманын жана сүйлөмдүн генеративдик аспектинин маселелери жөнүндө [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - Атайын чыгарылыш. -13-19-б.

17. Элчиев, Ж. Каргоо жана кордоо маанилери, алардагы семантикалык катыштар [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - Атайын чыгарылыш. - 90-95-б.

18. Элчиев, Ж. Каалоо, эңсөө, кусалануу жана кыялдануу маанилерин чагылдыруучу тилдик каражаттар [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - № 4. - 169-173-б.

19. Элчиев, Ж. Тастыктоо жана тактоо маанилери [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2012. - № 4. - 173-178-б.

20. Элчиев, Ж. Сүйлөмдүн изилденишиндеги логицизм [Текст] / Ж. Элчиев // Наука и новые технологии. Республиканский научно-теоретический журнал. – 2013. - №5. -170-172-б.

21. Элчиев, Ж. Ыраазылык, канааттануу, алкоо маанилери [Текст] / Ж. Элчиев // Наука и новые технологии. Республиканский научно-теоретический журнал. - 2013. - №5. - 172-174-б.

22. Элчиев, Ж. Семантикалык синтаксистин баштапкы идеяларына мүнөздөмө [Текст] / Ж. Элчиев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2013. - Атайын чыгарылыш. - 165-167-б.

23. Элчиев, Ж. Сүйлөмдү изилдөөнүн прагматикалык аспектиси [Текст] / Ж. Элчиев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2013. - Атайын чыгарылыш. - 167-199-б.

24. Элчиев, Ж. Кекетүү, какшыктоо, табалоо маанилерин туюнтуучу тилдик бирдиктер [Текст] / Ж. Элчиев // Наука и новые технологии. Республиканский научно-теоретический журнал. – 2014. - №2. - 236-241-б.

25. Элчиев, Ж. Сүйлөмдөгү эскерүү, эскертүү жана эстетүү маанилеринин берилүү өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж. Элчиев // Наука и новые технологии. Республиканский научно-теоретический журнал. – 2014. - №2. - 254-259-б.

26. Элчиев, Ж. Белгисиздик жана эканжылык маанилери [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2014. - № 2. -55-59-б.

27. Элчиев, Ж. Тандануу жана кабатырлануу маанилеринин сүйлөмдө уюшулуш жолдору [Текст] / Ж. Элчиев // ОшМУнун жарчысы. - 2014. - № 2. - 59-64-б.

Элчиев Жаанбайдын “Сүйлөмдүк келки маанилердин типтери жана түрлөрү” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: сүйлөмдүк келки маанилер, маалымдоо мааниси, суроо мааниси, сурануу мааниси, эксплициттик маани, имплициттик маани, семантикалык аспект, коммуникативдик-прагматикалык аспект, пропозиция, предикат, тема, рема, адресант, адресат, жагдай, интонация, контекст.

Изилдөөнүн объектиси – ар кайсыл сүйлөмдө жана айтымда камтылган келки маанилер.

Изилдөөнүн предметин кыргыз тилиндеги сүйлөмдүк келки маанилердин типтери менен түрлөрүн уюштуруучу лингвистикалык, экстралингвистикалык каражаттар түзөт.

Изилдөөнүн максаты – сүйлөм менен айтымга мүнөздүү болгон келки маанилерди типтерге, түрлөргө бөлүштүрүү принциптерин негиздөө жана алардын негизги уюшулуу жолдорун, булактарын аныктоо.

Изилдөө методдору. Иштин жүрүшүндө эмпирикалык да (факт топтоо, каттоо, системалаштыруу, топтоштуруу, чечмелөө, саноо, байкоо жүргүзүү ж.б.), теориялык да (анализ, синтез, жалпылоо, сыпаттоо, салыштыруу, схемалаштыруу, индукция, дедукция, дистрибуция, оппозиция ж.б.) методдордун ык-амалдары пайдаланылды.

Изилдөөнүн теориялык натыйжаларынын жаңылыктары катары 1) сүйлөм менен айтымда келки маанилердин болорун негиздөө; 2) келки маанилердин ич ара типтерге жана түрлөргө ажыратылышынын принциптери менен критерийлеринин иштелип чыгылышы жана колдонулушу; 3) алардын сүйлөмдөгү мазмунун предикаттык семантиканын чегинде түрлөө жана топтоштуруу зарылдыгын аргументтөө; 4) кырдаалга ылайык келки маанилердин жаралышында предикаттык функцияда келген сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен семантикалык алкакта этиштик предикаттарды он бир, атоочтук предикаттарды он төрт түргө ажыратуу зарылдыгынын далилдениши; 5) сүйлөмдүк келки маанилердин түрлөрүн айырмалап сыпаттоодо адресант менен адресаттын жагдайдагы жекече психологиялык, социалдык ж.б. өзгөчөлүктөрүн эске алуу талабынын сунушталышы жана аныкталышы эсептелинет.

Изилдөө натыйжаларынын колдонулуу чөйрөсү. Иштеги тыянактар жана натыйжалар семантикалык, коммуникативдик синтаксистин негиздерин иштеп чыгууда, филологиялык факультеттерде азыркы кыргыз тили курсунун “Синтаксис” бөлүмүн ар тараптуу өздөштүрүү процессинде, орто жана атайын орто мектептерде синтаксисти окутууда, ошондой эле филолог студенттерге атайын курс өтүүдө жана стилистика, кеп маданияты, көркөм текстке тилдик талдоо жүргүзүү предметтерин өздөштүрүүдө пайдаланууга мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жаанбая Элчиева “Типы и виды частных значений предложения” представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: частные значения предложения, информативное значение, вопросительное значение, значение просьбы, эксплицитное значение, имплицитное значение, семантический аспект, коммуникативно-прагматический аспект, пропозиция, предикат, тема, рема, адресант, адресат, ситуация, интонация, контекст.

Объект исследования – частные значения, заключенные в предложении и высказывании.

Предмет исследования – лингвистические и экстралингвистические средства, образующие частные значения предложения в кыргызском языке.

Цель работы – обоснование принципов выделения типов и видов частных значений, свойственных предложению, и на этой основе определение основных путей и источников их образования.

Методы исследования. В процессе работы были использованы приемы и способы как эмпирических (сбор материала, регистрация, систематизация, классификация, интерпретация фактов, подсчет, наблюдение и др.), так и теоретических (анализ, синтез, обобщение, описание, сравнение, схематизация, индуктивный, дедуктивный, дистрибутивный, оппозиционной и др. методы) методик исследования.

Новизна теоретических результатов исследования состоит 1) в обосновании существования частных значений в предложении и высказывании; 2) в разработке и внедрении принципов и критериев разбиения частных значений на внутренние типы и подтипы; 3) в аргументировании необходимости деления и классификации их предложенческого содержания в рамках предикативной семантики; 4) в выявлении семантического своеобразия слов в функции предиката и их роли в образовании частных значений в соответствии с ситуацией, в доказательстве выделения одиннадцати видов глагольных и четырнадцати видов именных предикатов на семантической основе; 5) в выдвижении и обосновании важности учета личностных свойств адресанта и адресата при дифференциации частных значений предложения и т.д.

Область применения результатов исследования. Основные выводы и результаты работы могут быть использованы при разработке основ семантического и коммуникативного синтаксиса, изучении раздела “Синтаксис” вузовского курса современного кыргызского языка на филологических факультетах, в преподавании синтаксиса в средней и средней профессиональной школе, а также при прохождении студентами-филологами стилистики, культуры речи, лингвистического анализа художественного текста и спецкурса по синтаксису кыргызского языка.

RESUME

Elchiev Jaanbay

Types and kinds of private meanings of sentences

Dissertation for the degree of doctor of philological sciences in specialty of 10.02.02 – Kyrgyz language.

Keywords: private meanings of sentences, informative meanings, questioning meanings, the meanings of request, explicit meanings, implicit meanings, semantic aspects, communicative-pragmatic aspects, propositions, predicate, themes, addresser, addressee, situation, intonation, context.

Object of the research – private meanings enclosed in the sentences and sayings.

Subject of the research – linguistic and extralinguistic means, forming private meanings of the sentences in Kyrgyz language.

The purpose of the study – to corroborate the principles of separation of types and kinds of private meanings, which is typical to the sentences on this basis and the definition of the main routes and sources of their formation.

Research methods. During the research process, various techniques and methods of investigation were used, such as, empirical (material collection, registration, systematization, classification, interpretation of the facts, counting, observation, etc.) and theoretical (analysis, synthesis, generalization, description, comparison, schematization, inductive, deductive, distributive etc. methods) research techniques.

The novelty of the theoretical results of the study is: 1) justification of the existence of private meanings of the sentences and sayings; 2) development and implementation of the principles and criteria of the partition of private meanings into internal types and subtypes; 3) argumentation of the necessities of division and classification of their content within the predicative semantics; 4) identification of the semantic characteristics of words in the predicate function in forming up the private meanings in accordance with the situation and also demonstrating the eleven types of verbal and fourteen kinds of nominal predicates on a semantic basis; 5) nomination and justification of the importance of integrating personal properties of the addresser and addressee in differing the private meanings of the sentences etc.

Scope of the study. Key findings and results can be used for developing the basis of common semantic and communicative syntax, within the Syntax section of university study courses on modern Kyrgyz language at philological faculties, in middle and secondary schools while teaching syntax, as well as in stylistics, culture of speech, linguistic analysis of a literary text and a special courses on syntax for the students-philologists.

Басууга 25.05 2015-ж. кол коюлду. Офсет кагазы
Форматы 60x84 V₁₆-
«Times New Roman» ариби.
Офсет ыкма менен басылды. 2,75 басма табак.
Нускасы 120. даана
ИПК «Аракет - принт»
720000, Бишкек ш.Раззаков к.49
Тел: 0 550 77 51 33